

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Jong, J. de

Citation

Jong, J. de. (2018, November 21). *Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/67081> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jong, J. de

Title: Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Issue Date: 2018-11-21

HOOFDSTUK 4

‘ZIET HIER EEN ONTWERP VAN CONSTITUTIE...’

‘En het is op dien dag, op Dingsdag den 8 Augustus aanstaande, dat wy alle stemgerechtigde Burgers oproepen, om elk, in zyne Grondvergadering, zyne beslissende stem uit te brengen.’ Aldus de *proclamatie* van de Nationale Vergadering van 9 juni 1797. Met een temperatuur van 17 graden was dinsdag 8 augustus 1797 een koele, bewolkte zomerdag.¹ De deuren van kerken, scholen en herbergen stonden open voor grondvergaderingen, die op verschillende tijdstippen van die dag zouden worden gehouden. Het initiatief was door de Nationale Vergadering genomen: zij bepaalde de dag van het referendum, zij riep de burgers op om hun stem in grondvergaderingen uit te brengen, zij zou de uitslag vaststellen.

De uitvoering was echter complex. Bestuurders in de achttiende eeuw konden beschikken over personeel op griffies en secretarieën, zeer beperkt in aantal. Op het platteland in het noorden en oosten van de Republiek was het lokale bestuur zo fragiel, dat de provinciebesturen een deel van de praktische uitvoering zelf ter hand namen, zoals zij dat in de winter van 1796 al hadden gedaan. In de grote steden stonden plaatselijke commissies voor de opgave een referendum voor duizenden stemgerechtigden te organiseren in tientallen en in Amsterdam zelfs honderden grondvergaderingen. Dat kon alleen door gebruik te maken van bestaande sociale netwerken van wijkmeesters en buurtknechten, van armbesturen en kerkmeesters, van koffiehuishouders en herbergiers, die er wel een paar centen aan wilden verdienen. Velen van hen hadden overigens in 1796 en daarna al enige ervaring opgedaan met de ondersteuning van het verkiezingswerk.

De regels voor verkiezingen stonden dan wel in het *Reglement*, maar het was niet duidelijk of die allemaal van toepassing waren op een referendum over een ontwerp van grondwet. Sterker nog, het *Reglement* gaf geen enkele aanwijzing hoe een referendum georganiseerd zou moeten worden, zodat de Nationale Vergadering een commissie benoemde om voorstellen te doen. Veel keus had die commissie niet; men nam in ieder geval de regels uit het *Reglement* over, aangevuld met summiere voorschriften van de Nationale Vergadering zelf, gevolgd door aanwijzingen van sommige provinciebesturen. Plaatselijke besturen maakten geen regels, maar probeerden aan de hand van de toegestuurde richtlijnen het referendum zo goed mogelijk te organiseren.

¹ KNMI, weerstation Zwanenburg: de temperatuur was 17 graden, overwegend zuid, zuidwesten wind, zeer betrokken weer.

Voordat aan de organisatie van het referendum kon worden begonnen, moest de Nationale Vergadering het antwoord vinden op een schijnbaar eenvoudige vraag die echter onderdeel uitmaakte van de kern van een politiek conflict dat sinds 1795 speelde. Hoe moest de einduitslag worden vastgesteld?

§ 1 ‘Nationaliter of provincialiter’: het debat over het vaststellen van de einduitslag

Van stond af aan was duidelijk dat het ontwerp van grondwet aan het volk moest worden voorgelegd, op grond van *artikel 108, Reglement*. De laatste alinea van dit artikel had betrekking op wat er diende te gebeuren als de Nationale Vergadering haar werkzaamheden met betrekking tot het ontwerp had afgerond: ‘zullende het alzo gedresseerde ontwerp naar de respective Provincien, het Landschap Drenthe en Bataafsche Brabant verzonden worden, om in ieder van dezelve afzonderlyk door het Volk te worden onderzocht, en goed- en afgekeurd.’

Het woord ‘afzonderlyk’ had in dit artikel bijzondere betekenis. In de onderhandelingen over het *Reglement* in het najaar van 1795 was dit woord in de tekst van dit artikel ingevoegd. Zoveel was duidelijk: de provinciebesturen moesten, ieder afzonderlyk, het ontwerp aan hun burgers voorleggen en waren daarmee verantwoordelijk voor de organisatie van het referendum. Maar hoe werd de uitslag bepaald? Mochten de uitgebrachte stemmen in Den Haag worden opgeteld tot één landelijke uitslag die bepalend was voor aannemen of verwerpen, zoals de meeste Hollandse afgevaardigden voor ogen stond? Of moest gekozen worden voor een provinciale oplossing: de uitslag werd per provincie opgemaakt en vervolgens waren de negen stemmen van ieder van de provincies afzonderlyk beslissend. Dat was de angst van Hollandse politici: de meerderheid van alle burgers in de Bataafse Republiek is voorstander van een grondwet, die toch nog zou worden verworpen omdat dit resultaat niet was bereikt met een meerderheid in elk van de provincies. Omgekeerd was er de vrees van politici buiten Holland: een getalsmatig overwicht van Hollandse burgers, aangevuld met een minderheid van stemmers uit de eigen provincies die een grondwet zou goedkeuren, die inhield dat zij daardoor politieke macht zouden verliezen.

Het werd een debat op het scherpst van de snede tussen diegenen die vonden dat de soevereiniteit bij het volk lag, zeker sinds de verkiezingen voor de Nationale Vergadering in 1796, en diegenen die vasthielden aan de provinciale soevereiniteit, die slechts voor een deel en tijdelijk was afgestaan aan de Nationale Vergadering. Dit vraagstuk beheerste de politieke strijd over de wijze waarop de uitslag zou moeten worden vastgesteld.

Het debat hierover in de Nationale Vergadering vond plaats op 10 en 11 maart 1797 naar aanleiding van een rapport van de commissie van vijf leden die was benoemd om voorstellen te doen over de manier waarop ‘het Ontwerp van constitutie den volke zal moeten worden voorgesteld ter goed- of afkeuring met al het geen daartoe betrekkelijk is’.² De commissie legde aan de vergadering de alternatieven op tafel.³ In emotionele sfeer werd het debat met een hoofdelijke stemming afgesloten. Met een ruime meerderheid van 51 stemmen voor en 34 tegen werd beslist dat de uitslag ‘provincialiter’ zou worden vastgesteld (zie tabel 4.1).⁴

De tabel laat zien dat het vaststellen van de uitslag per provincie vooral steun kreeg van representanten uit Groningen, Drenthe en Overijssel, met relatief veel steun uit Friesland, Gelderland en Bataafs-Brabant. Het vaststellen van de uitslag op nationaal niveau kreeg slechts ruime steun uit Holland en Utrecht. Opvallend is vooral het grote aantal representanten dat wegbleef bij de stemming, in het bijzonder ook uit Holland en Zeeland.

Tabel 4.1: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 11 maart 1797

	Vóór het vaststellen van de uitslag per provincie; ‘provincialiter’	Vóór het vaststellen van de uitslag; ‘nationaliter’	Absent bij de stemming	Aantal representanten
Holland	11	21	23	55
Gelderland	8	4	3	15
Brabant	7	2	5	14
Friesland	6	3	2	11
Overijssel	8	0	1	9
Groningen	6	0	2	8
Utrecht	1	3	2	6
Zeeland	1	1	3	5
Drenthe	3	0	0	3
TOTAAL	51	34	41	126

Bron: *Dagverhaal* Nationale Vergadering, Deel 7, no 427, Vrijdag 17 maart, 210-211

² De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, I, 430-431.

³ *Decreeten Nationale Vergadering*, deel 12 Februari 1797, 28 februari, 488-491; De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, I, 523-525. De vragen waren: ‘1. Zal by het bestemmen over het ontwerp der Constitutie, het besluit worden opgemaakt by de meerderheid der Grondvergaderingen, of by de meerderheid der Burgers die in dezelve zullen verschijnen? 2. Zal die stemming geschieden Provinciaals gewyze, zoo dat ieder Provintie één stem zal hebben.3. Of zal die stemming worden opgemaakt by de meerderheid der geheele Bataafsch Natie?’

⁴ Verslag van het debat van 10 en 11 maart met de uitgave van extra nummers: *Dagverhaal V*, nr. 424 (15 maart 1797), verslag van de zitting van 10 maart, 184; nr. 425 (16 maart 1797), verslag van de zitting van 10 maart, 185-191; nr. 426 (16 maart 1797), verslag van de zitting van 10 maart en 11 maart, 193-198 ; nr. 427 (16 maart 1797), verslag van de zitting van 11 maart, 201-208; nr. 428 (17 maart 1797), verslag van de zitting van 10 maart, 209-212 Met de uitslag van de hoofdelijke stemming, 210-211. De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, I, 589-594. Zie ook Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 274-275.

Het besluit werd aangevuld met een passage: de meerderheid van de provincies kon de minderheid niet overstemmen. Dat was een referentie naar de beproefde besluitvormingsprocedure van de Staten-Generaal; het was de formule die door eindeloos onderhandelen moest leiden naar een ontwerp van grondwet dat unaniem door alle provinciebesturen kon worden aanvaard. Uit dit debat blijkt opnieuw dat zelfs de meerderheid *in* de Nationale Vergadering nog geen definitief afscheid had genomen van besluitvorming bij unanimitieit (van zeven of negen provincies). Zelfs de uitslag van het referendum wenste men om te vormen van een meerderheidsbesluit naar een besluit genomen bij unanimitieit.

En passant werd de eerste vraag van de commissie aangevuld met een andere beslissing, zonder dat daarover veel was gedebatteerd. ‘Dat in elk gewest het besluit moet worden opgemaakt by de meerderheid der burgers, die in de grondvergaderingen verschijnen zullen.’⁵ In sommige provincies was eerder voor stemmingen het tellen bij meerderheid van grondvergaderingen toegepast, residu van de aloude procedure van besluiten met last en ruggespraak.

Het *decreet van 11 maart* zou aanleiding geven tot een storm van protest. De politieke weekbladen *De Democraten* en *De Republikein* bestreden in speciale afleveringen het vaststellen van de einduitslaguitslag per provincie.⁶ Zij vreesden dat op deze wijze nooit een grondwet tot stand zou komen. Vanuit een meer principiële democratisch opzicht vonden zij dit decreet onrechtvaardig: de stem van Drenthe met bijna 40.000 inwoners was evenveel waard als de stem van Holland met meer dan 800.000 inwoners.

Het decreet gaf aanleiding tot een petitionnement waarbij duizenden tekenaars verzochten om de interpretatie van *artikel 108, Reglement* dan maar voor te leggen aan stemgerechtigde burgers.⁷ Prompt kwamen in het hele land ‘Sociëteiten voor één en ondeelbaarheid’ van de grond. Rond het ideaal van een democratische eenheidsstaat begon zich een politieke beweging te ontwikkelen. Op 5 april kwamen de eerste van meer dan 200 rekestes in Den Haag binnen.

Ook de provinciebesturen intervenueerden, Holland voorop. Het provinciebestuur maakte gebruik van een procedure uit de periode van de Staten-Generaal door het sturen van een bijzondere ‘bezending’. Op 12 april kreeg een delegatie van tien leden toestemming om de Nationale Vergadering toe te spreken. De woordvoerder zette uitvoerig de

⁵ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 13 Maart 1797, 11 maart 193-194.

⁶ Zie ondermeer: *De Republikein* no. 150 (het weekblad werd niet gedateerd).

⁷ De initiatiefnemers waren leden van sociëteiten in diverse maten en kleuren, politieke (week)bladen, maar ook leden van de Nationale Vergadering of provinciale besturen, die zo hun achterban probeerden te mobiliseren. De organisatie van deze petitiees verdient nader onderzoek.

wordingsgeschiedenis van *artikel 108, Reglement* uiteen. Als de ongedeelde soevereiniteit bij het gehele Nederlandse volk berustte, dan sloot dat een uitslag van de stemming per provincie uit, aldus de redenering. Holland riep op tot intrekking van het decreet.⁸

De toespraak namens het provinciebestuur van Holland werd de volgende dag naar de andere provinciale besturen verzonden. Daarop kwamen reacties binnen, eerst van het provinciebestuur van Overijssel en vervolgens van die van Groningen, Drenthe en Bataafs-Brabant, die alle het decreet van 11 maart ondersteunden. De provinciale besturen van Utrecht en Friesland steunden de Hollandse opvatting. Op de landdag in Gelderland leidde het onderwerp tot een breuk tussen de kwartieren van Veluwe en Zutphen, die het decreet steunden, en het kwartier van Nijmegen, dat de Hollandse lijn volgde.⁹ Vanuit Zeeland kwam geen reactie.¹⁰

Op 11 mei stuurde het Hollandse bestuur nog een dreigement als reactie op de brief van Overijssel. Holland en Overijssel dreigden het ontwerp niet voor te leggen aan hun burgers: de één als het zou worden gehandhaafd, de ander als het decreet zou worden ingetrokken. Bijna 10.000 tekenaars ondersteunden de politiek van de minderheid van representanten in de Nationale Vergadering en de provinciebesturen van Holland, Utrecht en Friesland. Meer dan 60% van de rekestes kwam uit Holland, met het zwaartepunt in Amsterdam.

De ontstane situatie vergde manoeuvreerkunst van een nieuwe commissie, die op 5 april was benoemd om advies uit te brengen over de rekestes en de brieven van de provinciebesturen. Haar rapport van 17 mei bevatte twee argumentaties met twee mogelijke uitkomsten.¹¹ De eerste redenering, om het decreet te accepteren, werd zelfs door de grootste tegenstanders verworpen: een uitgebreide explicatie van wat de Nationale Vergadering eigenlijk had bedoeld. Dat leidde tot aanscherping van parlementaire mores: een helder meerderheidsbesluit op expliciete vragen van een commissie kon niet door een deel van de vergadering naderhand worden geïnterpreteerd. De tweede redenering, om in plaats van acceptatie te komen tot een alternatief besluit, kon evenmin rekenen op veel bijval: als in het

⁸ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 14 April 1797, 12 april, 215-216 en bijlage.

⁹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 14 April 1797, 20 april Overijssel 399-403; 27 april Friesland 611-620; Utrecht 621-625; 29 april Bataafs-Brabant 698-703; Deel 15 Mei 1797, 1 mei Groningen 8-11; 11 mei Holland 238-241; 15 mei Drenthe 296-299; 19 mei Gelderland 382-385; Kwartier van Nijmegen 385-387. De stemming op de landdag in Gelderland werd nog per kwartier opgemaakt evenals voor de omwenteling van 1795. Een meerderheid werd bereikt door twee van de drie stemmen van de kwartieren.

¹⁰ *Notulen Provinciaal Bestuur van Zeeland*, 1 mei 1797, 595-596; 9 mei 1797, 660-661. De brieven van Overijssel en Bataafs-Brabant ter kennisneming aangenomen.

¹¹ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 341-346.

Reglement was voorgeschreven dat het ontwerp per provincie aan het volk moest worden voorgelegd, als datzelfde *Reglement* voorschreef dat de provinciale besturen de uitslag van de stemming aan de Nationale Vergadering zouden meedelen, dan was het logisch gevolg dat die de uitslag ‘nationaliter’ zou vaststellen. Dit rapport werd op 22 mei in de Nationale Vergadering met een meerderheid van 56 tegen 48 stemmen verworpen.

In de slotfase van de besluitvorming over het *Ontwerp van Constitutie* kwam vervolgens een compromis, of beter een non-besluit, uit de bus dat wel kon rekenen op een meerderheid: ‘en vervolgens op de ingekomen voorstellen en adressen betreffende het decreet van 11 maart 1797 [...] te laten buiten beslissing, in afwachting van den uitslag der stemming over het Ontwerp der Constitutie.’¹² De beslissing over de wijze van vaststelling van de einduitslag werd uitgesteld, in afwachting van de uitslag! Ook werd de angel uit het decreet getrokken: ‘om haar gedeclareerde op den 11. Maart laatstleden nopens den zin van het 108. Articul van het Reglement [...] te considereeren, als te zijn van geene verbindende kragt.’¹³ Het decreet werd niet ingetrokken, maar beschouwd als opinie van de Nationale Vergadering over *artikel 108, Reglement*. Geen provinciebestuur was daardoor aan deze interpretatie gebonden.¹⁴

Het debat was een confrontatie tussen nieuwe politieke ideeën en traditionele opvattingen. Het nieuwe idee was de ondeelbare soevereiniteit, waarbij de ultieme beslissingsmacht lag bij het hele volk, resulterend in de oprichting van een unitaire staat. Achter de leuze ‘één en ondeelbaar’ ontwikkelde zich een concreet uitgewerkt politiek programma voor een ‘volksregering bij representatie’, een indirecte democratie. Het conservatieve idee was de oude juridische constructie van de ‘statensoevereiniteit’, waarbij de ultieme beslissingsmacht lag bij de provinciale besturen als legitieme opvolgers van de Statenvergaderingen, die een deel van de macht tijdelijk hadden afgestaan aan de Nationale Vergadering als wettige opvolger van de Staten-Generaal. In die juridische constructie had het volk niet veel in te brengen.

Achter de schermen vond een strijd om de macht plaats tussen een zich vormende nationale politieke elite versus regenten met stad of regio als machtsbasis, die veel invloed

¹² *Decreten Nationale Vergadering*. Deel 15 Mei 1797, 22 mei, 495-496.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Verslag van het debat van 22 mei: *Dagverhaal V*, nr. 543 (30 mei 1797), verslag van de zitting van 22 mei 1135-1136; nr. 544 (31 mei 1797), verslag van de zitting van 22 mei 1137-1144; nr. 545 (31 mei 1797), verslag van de zitting van 22 mei 1145-1152; nr. 546 (31 mei 1797) verslag van de zitting van 22 mei 1153-1158. De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 392-400; Zie verder: Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*: 102-103.

dreigden te verliezen. Het gevecht eindigde in mei 1797 onbeslist, zelfs niet te duiden als een compromis.

§ 2 De Nationale Vergadering besluit over het referendum

Op dinsdagavond 30 mei 1797 verklaarde de Nationale Vergadering dat het *Ontwerp van Constitutie* was voltooid en voorgelegd kon worden aan de burgers van Nederland.¹⁵ Een voorstel van een aantal representanten om de gehele tekst, die in de voorgaande periode per artikel was goedgekeurd, aan een eindstemming te onderwerpen werd verworpen. Op 31 mei en 1 juni debatteerden de representanten vervolgens aan de hand van het eindrapport van de commissie die daarvoor in februari was benoemd over de manier waarop het ontwerp ter goed- of afkeuring zou worden aangeboden.¹⁶ Zij stelden voor om 1 augustus aan te houden als dag voor het referendum, die tevens kon dienen voor de eerste ronde van de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering.¹⁷ Het referendum zou echter niet op 1 augustus plaatsvinden. Een bijzondere vraag kwam daarbij aan de orde. Hoe moest een specifiek onderdeel van *artikel 145, Reglement* worden geïnterpreteerd?¹⁸ De tekst daarvan luidde: ‘In gevalle de constitutie binnen drie maanden, na dat dezelve aan het volk is voorgedragen, door het zelve niet is aangenoomen, zal de Nationaale Vergadering [...] het volk doen oproepen ten einde [...] eene tweede Nationale Vergadering [...] te verkiezen.’ Dat riep de vraag op of het referendum niet pas drie maanden *na* publicatie, affichering en verspreiding, georganiseerd mocht worden. Was het niet de bedoeling om burgers drie maanden de gelegenheid te geven om het ontwerp te bestuderen en te beoordelen, aldus een aantal representanten. De meerderheid vreesde echter eindeloze debatten, angevuurd door tegenstanders van het ontwerp, wat zou kunnen leiden tot verwerping.¹⁹ De tegenstanders van het ontwerp van grondwet, de minderheid, zagen er inderdaad wel brood in om een lange tijd te gebruiken om burgers te overtuigen om dit in hun ogen broddelwerk te verwerpen. Deze interpretatie werd verworpen.

¹⁵ *Dagverhaal* VI, nr. 568, (16 juni 1797), verslag van de zitting van 30 mei 170-171.

¹⁶ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 15 Mei 1797, 23 mei, 574-584; De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 486-491. *Dagverhaal* VI, nr. 567 (16 juni 1797), Verslag van het debat van 31 mei en 1 juni; verslag van de zitting van 30 mei 168; nr. 568 (16 juni 1797) verslag van de zitting van 30 mei 169-171; verslag van de zitting van 31 mei 173-176; nr. 569 (17 juni 1797), verslag van de zitting van 31 mei 177-181. De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 550-563.

¹⁷ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni 1797, 1 juni 16-17.

¹⁸ Zie ook Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 273 en 514, noot 10.

¹⁹ *Dagverhaal* VI, nr. 568 (16 juni 1797): verslag van de zitting van 31 mei 174-176; nr. 569 (17 juni 1797), verslag van de zitting van 31 mei 178-180.

Een geschikte datum was ook afhankelijk van het gereed zijn van de gedrukte tekst van het *Ontwerp van Constitutie*. De drukkerij was begonnen om de definitieve tekst te drukken, maar zowel het tijdstip van afronding van het drukken als het moment van verspreiding waren niet bekend. De meeste representanten achtten het onmogelijk of onwenselijk om vóór of op 1 augustus het referendum te organiseren. Na een verwarrend debat ging men akkoord met het voorstel van de Leidse afgevaardigde Jacob Hahn om 8 augustus 1797 aan te wijzen als dag van stemming.²⁰

Vervolgens debatteerde men over de *proclamatie*, die vooraf zou gaan aan het *Ontwerp van Constitutie*. Die tekst was van groot belang, omdat secretarissen, stads- en dorpsomroepers, bodes, predikanten of onderwijzers de proclamatie zouden voorlezen vanaf de pui van het stadhuis, voor de deur van het rechthuis, vanaf de kansel of voor de kerkdeur. Die oproep moest stemgerechtigde burgers motiveren om te gaan stemmen en had een ideologische inhoud. De Nationale Vergadering zag zich een waardige opvolger van de patriottische en Staatsgezinde partij uit de jaren 1780-1787. In een aantal passages werd teruggegrepen naar hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis: de strijd tegen de Spaanse tirannie, het optreden van Michiel de Ruyter en de succesvolle politiek van Johan de Witt. Eindelijk kon het volk zichzelf een grondwet geven, was de hoge ambitie. Op 9 juni werden de tekst van de *proclamatie* en de begeleidende circulaire voor de provinciebesturen vastgesteld.²¹

De *proclamatie* en circulaire bleven vervolgens ruim veertien dagen liggen in afwachting van het gereedkomen van de gedrukte tekst van het *Ontwerp van Constitutie*. Ondertussen werd op 9 juni nog een tweede *proclamatie* goedgekeurd, die burgers oproep voor de grond- en kiesvergaderingen voor de verkiezingen voor de (tweede) Nationale Vergadering op 1 en 2 augustus.²² Deze oproep bereikte de provinciale en lokale autoriteiten eerder of tegelijkertijd met de oproep voor het referendum van 8 augustus.²³

Voor de organisatie van het referendum bevatte de circulaire drie schijnbaar eenvoudige besluiten, waaraan strak de hand zou worden gehouden: de organisatie op één

²⁰ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni 1797, 2 juni, 43-49: 'is gedecreteerd dat de grondvergaderingen door de geheele Republiek zullen opgeroepen worden. Tot bestemming van het Ontwerp van constitutie tegen zekeren dag: dat die dag zyn zal de agtste Augustus eerstkomende, dat het resultaat dier stemming door de Hoogstgeconstitueerde Magten in de respectieve Gewesten uiterlyk veertien dagen na den zelve agsten augustus ter Nationale vergadering zal moeten zyn ingezonden; waarbij bevestigd werd 'dat de stemming over het ontwerp van Constitutie niet bij de Grondvergaderingen, maar by hoofden zal moeten worden opgemaakt'.

²¹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni, 7 juni, 82; 8 juni, 113-115; 9 juni 139-144.

²² *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 16 Juni, 8 juni, 116-118; 9 juni, 132-139.

²³ *Proclamatie van de Nationale Vergadering van 9 juni 1797*.

dag, de stemming in grondvergaderingen, en de verzending van de uitslag binnen veertien dagen naar Den Haag, zodat de Nationale Vergadering de einduitslag kon vaststellen.

Niet voor alle provinciale en lokale bestuurders waren dit vanzelfsprekende richtlijnen. De stad Amsterdam maakte bijvoorbeeld bezwaar tegen het besluit om het referendum op één dag te organiseren. In 1796 en 1797 had het stadsbestuur de organisatie van de 433 grondvergaderingen voor nationale en provinciale verkiezingen over drie of vier dagen kunnen uitsmeren. De Raad van Amsterdam schreef dan ook op hoge toon een brief aan de Nationale Vergadering ‘de onmogelijkheid aantoonende, om, [...] de Grondvergaderingen op eenen dag te kunnen houden, en verzoekende dat daar omtrent zodanige andere schikkingen mogen worden beraamd.’ De stad kwam tevens met een economisch argument:

‘Doch wanneer men hier alle de districten op een en de zelfde dag oproept, moet er eene stilstand in de Negotie plaats hebben of de meeste Hoofden en bedienden van Negotiehuizen zijn in de onmogelijkheid om te verschijnen. De negotie kan niet geheel blijven stilstaan tenzij op hooge order alle werk op zodanige dag verboden wordt evenals voorheen op Bededagen plagt te geschieden. Buiten dien gaan Beurs, postdagen, affaires van allen aart haaren gang en die gang kan door geen politique magt tegen gegaan worden. Wil men dan niet veelen in de onmogelijkheid brengen om in hunne Grondvergaderingen te verschijnen moet men dezelve op meer dan eenen dag houden op dat lieden die op eene het zelfde Comptoir of aan eene hetzelfde soort van Zaaken arbeiden, aldus op verschillende dagen in hunne vergaderingen opgeroepen wordende’,²⁴

De belangen van de Amsterdamse koophandel stonden voorop en de democratie diende zich te schikken. Het stadsbestuur schreef verder grote problemen te hebben met het vinden van voldoende vergaderplaatsen voor 433 grondvergaderingen. Bij een spreiding over een aantal dagen konden publieke gebouwen twee of drie maal achtereen worden gebruikt. Particulieren konden niet verplicht worden om lokalen af te staan, zodat vergaderruimtes in herbergen, logementen en drankgelegenheden moesten worden gehuurd. Dat betekende een aanslag op de stadsfinanciën. Al met al beschikte men over 230 vergaderplaatsen en zag het Amsterdamse stadsbestuur geen kans er 203 bij te vinden.

²⁴ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 195. Hierin de brief van de Raad van de gemeente Amsterdam van 26 juni 1797. Stadsarchief Amsterdam. Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur (1795-1813)*, inv.nr. 367, 79-86.

De Nationale Vergadering weigerde deze brief in behandeling te nemen. Representant Hahn vertolkte in scherpe bewoordingen de mening van de meerderheid: ‘vermits de zaken daarin voorkomende alleen het mechanicque der grondvergaderingen specteerende [en] als huishoudelijk beschouwd konden worden. Ook wist hy niet dat de Vergadering in dezen iets met Amsterdam in het byzonder te doen had [...]; alleen in het oog houdende, dat wilde men ’sVolks Oppermacht wesentlyk doen gelden, het dan allernoodzaaklyk was om die Oppermacht op één en hetzelfde tydstip te doen werken. Nu moet men zich naar dat Decreet reguleeren, en alle de bezwaren van de Republiek van Amsterdam kwaamen geheel niet te pas.’ De afgevaardigde Pasteur kwam met een bijzonder argument: ‘dat de Raad van Amsterdam, hoewel geen geld kunnende vinden, tot het huuren van de nodige locaalen, echter wel alle Jaaren eene somms van f. 60.000 aan den Schouwburg kan ten koste leggen, om denzelven in stand te houden,’ Pastoor Witbols, katholiek representant, wees fijntjes op de vrolijke dag van 19 juni 1795: ‘... hoezeer had Amsterdam uitgemunt by het planten van den Vrijheidsboom, en hy wilde aan alle de Leden dezer Vergadering wel vraagen, of er toen ook zo veele Negotie gedreeven was.’²⁵ De brief uit Amsterdam werd geseponeerd en het stadsbestuur moest zich schikken naar het decreet.

En kon Amsterdam in januari 1796 nog landelijke of provinciale regelingen negeren, in de zomer van 1797 was dat zo goed als onmogelijk geworden. De commissie die onder leiding van Van Swinden verkiezingen in Amsterdam had georganiseerd, weigerde echter de verkiezingen van 1 en 2 augustus en het referendum van 8 augustus onder deze voorwaarden te organiseren, zodat het stadsbestuur een nieuwe commissie aanzocht, waarvan Jan van Staphorst de secretaris werd (zie afbeelding 8). Die organiseerde de Amsterdamse grondvergaderingen op één dag, maar wel op twee tijdstippen, één reeks om 8 uur in de ochtend en een tweede reeks om 15.30 in de middag. Zo konden vergaderlocaties in ieder geval nog tweemaal worden gebruikt.

De Nationale Vergadering kreeg het eveneens aan de stok met Bataafs-Brabant.²⁶ Daar riep het provinciebestuur in een publicatie de burgers op om te verschijnen ‘voor eene daartoe uit het Plaatselyk Bestuur benoemde Commissie [...]’ in plaats van te stemmen in een

²⁵ *Dagverhaal* VI, nrs 587-588 (30 juni en 1 juli 1797): verslag van de zitting van 27 jui en het debat over de brief van het stadsbestuur van Amsterdam.

²⁶ Zie voor het debat over de handelwijze van het provinciebestuur van Bataafs-Brabant: *Dagverhaal* VI, nr. 597 (13 juli 1797) 406-408; nr. 604 (18 juli 1797) 457-458; nr. 606 (19 juli) 474-476; nr. 607 (20 juli 1797), 481-482.

grondvergadering (zie afbeelding 9).²⁷ Vrijwel onmiddellijk leidde deze circulaire tot beroering in de Nationale Vergadering. In een missive aan het Brabantse bestuur vroeg men allereerst of het juist was dat het ontwerp op 5 juli nog niet was gepubliceerd en geafficheerd. De voorzitter van het provinciebestuur antwoordde daarop: ‘Dat het Ontwerp niet geschikt was, om zo raauwelijk aan de respectieve Gemeentens te worden rondgezonden, maar noodwendig verzeld moest zyn van eene behoorlyke bij ons geërresterde Publicatie’.²⁸ De verzending had moeten wachten op het drukken van een Brabantse publicatie die de verspreiding begeleidde en bijzondere richtlijnen gaf voor de organisatie van het referendum. Met dat antwoord ging de Nationale Vergadering niet akkoord. De Brabanders werden tot de orde geroepen: ‘zo hebben wy ons in de onvermydelyke verpligting gevonden, Ulieder volkomen misvatting in dezen te doen opmerken, welke doet vermoeden, dat het Reglement op de Nationale Vergadering, even min als onze conductoire missive, in dato 9 Juny laatstleden door de Hoogst Geconstitueerde Magt in Bataafsch Brabant met geene genoegzaame aandagt schijnt onderzocht te zyn.’

Het grootste struikelblok in Brabant vormden de plaatselijke commissies.²⁹ Het verschijnen van burgers voor een commissie werd geïnterpreteerd als een vorm van verhoor.³⁰ Zo bedoelden de Brabantse bestuurders het echter niet: ‘Ofschoon Wy, [...] niet anders

²⁷ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 219; hierin: *Publicatie van de Representanten van het Volk van Bataafsch-Brabant*, Den Bosch 5 juli 1797. BHIC Den Bosch. Archief *dorpsbestuur Huisseling en Neerloon*, inv.nr. 42, hierin de circulaire van 5 juli 1797, die deze publicatie begeleidde. ‘Gij zult dezelve doen publiceeren en affigeeren, en voorts [...] by publicatie aan den Volke bekend maaken de plaatsen en uren, waarop de Commissie of Commissiën, uit Ulieder midden te benoemen, zitting zullen houden, tot het opneemen der Stemmen; latende Wy aan Ulieden vry, om Uwe Ingezetenen by afdeelingen, zo als meest geschikt voor Uwe Plaats bevonden zal worden, en op verschillende uren, tegen den *8sten Augustus* opteroepen: zullende Gylieden zorge moeten draagen, dat de door Ulieden te benoemene Commissiën, formeeren een behoorlyke lyst, overeenkomstig aan het hier nevensgaand *Project*, daarop aantekenende de Naamen der Stemmers, onder die Colom, waartoe zy behooren, naar maate zy gestemd hebben, *Ja* of *Neen*, welke Gy Ons voor den *15den Augustus* zult doen in handen komen. zonderlyk op de, door dezelve Commissie [...] te doene Vraag: ‘*Keurd gy het Ontwerp van Constitutie; by de Nationale Vergadering, op den 30sten May dezes Jaars geërresterd, en binnen deze gemeente geëffigeerd, goed?*’

²⁸ *Decreeten Nationale Vergadering* Deel 17 Juli 1797, 13 juli, 211-212.

²⁹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 14 juli, 241: ‘Uwe Publicatie, Medeburgers ! strekt in tegendeel veel eer, om ieder stemgerechtigd burger *afzonderlyk* voor eene Commissie van het plaatselyk Bestuur te doen compareeren, ten einde als het ware, op verhoor van articulen zyne stemming uit te brengen – dan zodanige oproeping voor Commissarissen, by wyze van een dagvaarding of comparitie, is volstrekt strydig met de oppermagt des Volks, waarvan de eerste en voornaamste uitoefening voorzeker en onwedersprekelyk bestaat, wanneer het souveraine Volk beslist over het aannemen of verwerpen van eene Constitutie. Eene beslissing, dewelke niet anders kan geschieden, dan met volkomen vryheid, in geconstitueerde grondvergaderingen, zonder den minsten invloed van eene staatige en inposeerende Commissie uit een plaatselyk Bestuur, of andere hoe ook genaamde voor Vrijheid en Gelykheid schadelijke belemmering, waar door of het getal der opkomende stemgerechtigden zouden verminderen, of wel de vrye stemming benadeeld worden’.

³⁰ Het verschijnen van stemgerechtigden voor een commissie voor het uitbrengen van een stem kwam niet uit de lucht vallen. Op deze manier waren in de Meijerij van Den Bosch in april-juni 1795 verkiezingen georganiseerd voor plaatselijke besturen. Deze wijze van stemmen werd herhaald voor verkiezingen voor lokale besturen in het westelijk deel van Bataafs-Brabant in 1796.

hebben getragt [...] door het vaststellen eener comparitie voor eene Commissie uit de Plaatselyke Bestuuren, en de eenvoudige beäntwoording, met *Ja* of *Neen*, van eene klaar voorgestelde vraag, [het] zo gemakkelyk mogelyk te maaken'.³¹ Onder grote druk besloot men in Den Bosch om de publicatie van 5 juli in te trekken, met een spoedadvies van het Hof van Justitie op tafel.³² In een nieuwe publicatie werden de stemgerechtigden opgeroepen in grondvergaderingen te verschijnen om hun stem uit te brengen (zie afbeelding 10).³³

Andere provincies gingen evenmin klakkeloos over tot uitvoering van de besluiten van de Nationale Vergadering, nadat de *proclamatie*, de circulaire en de gedrukte constitutieteksten in ontvangst waren genomen. Binnen het provinciebestuur van Holland bestond bijvoorbeeld aanzienlijke oppositie. Een aantal representanten was van mening dat het *Ontwerp van Constitutie* eerst drie maanden ter inzage moest worden gelegd, voordat het referendum kon worden gehouden. Evenals in de Nationale Vergadering een paar weken eerder werd dit standpunt na een hoofdelijke stemming verworpen.³⁴

Het Friese provinciebestuur stuurde een missive naar de Nationale Vergadering met het dringend verzoek om *artikel 145, Reglement* te respecteren en het volk drie maanden de tijd te geven om over het *Ontwerp van Constitutie* 'te denken en hetzelfde rijpelijk te beoordeelen ten einde zich over het zelve te verklaaren of men het, alles zamen genoomen en vergeleeken goed- of afkeurt'.³⁵ De Nationale Vergadering nam ook deze brief niet in behandeling.

Binnen het provinciebestuur van Overijssel werd de discussie eveneens gevoerd. De 'Provisionele Representanten' die op 12 en 13 juli in Zwolle bijeen kwamen, kregen de vraag voorgelegd of de Nationale Vergadering bevoegd was om 8 augustus aan te wijzen als datum voor het referendum. Moest het *Ontwerp van Constitutie* niet eerst drie maanden ter inzage worden gelegd, zodat burgers het ontwerp konden beoordelen? Evenals in Holland wees de meerderheid van het provinciaal bestuur deze interpretatie af. Pas hierna werd de *proclamatie* van de Nationale Vergadering naar de plaatselijke besturen verzonden, begeleid door een *publicatie* van de provisionele representanten van Overijssel met nadere richtlijnen.³⁶

³¹ *Publicatie* van de Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant van 22 juli 1797.

³² BHIC Den Bosch. Archief *Bestuursarchieven 1795-1814*, inv.nr. 44: hierin het advies van het Hof van Justitie van 20 juli 1797. Inv.nr. 100, notulen van 20 juli no. 27: verzoek om advies voor 6.00 uur 's avonds.

³³ BHIC Den Bosch. Archief; *Bestuursarchieven 1795-1814* in inv.nr. 44: *Publicatie* van de Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant van 22 juli 1797. Exemplaar met wijzigingen en aantekeningen.

³⁴ NA Den Haag. Archief *Provinciaal Bestuur van Holland 1796-1798*, inv.nr. 27, decreten 28 juni 1797.

³⁵ *Friesche Courant* no 79, 4 july 1797. Brief van het Provinciaal Bestuur van Friesland van 27 juni 1797.

³⁶ HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5278, notulen van 12 en 13 juli 1797; inv.nr. 5299: hierin *Publicatie van de provisionele Representanten van het volk van Overijssel*, 13 juli 1797.

In Gelderland kwamen de provisionele representanten van 3 tot 7 juli in buitengewone zitting in Nijmegen bijeen. Zij besloten om de burgers op 8 augustus een extra vraag voor te leggen over de wijze waarop de einduitslag moest worden berekend: ‘zich te declareren, of de stemming over de aanneeming of verwerping van het voorschreven Plan van Constitutie, op den voet van het Decreet der Nationale Vergadering van den 11de Maart l.l., namentlyk Provinciaal, dan hoofdelyk, zal geschieden.’³⁷ Het Gelderse provinciebestuur legde daarmee de interpretatie van *artikel 108, Reglement* voor aan de stemgerechtigde burgers.³⁸

Ten slotte debatteerde de Nationale Vergadering op 24 juli nog één maal over een onderwerp dat van invloed zou zijn op het referendum.³⁹ In een petitie vroegen Jacobus de la Lande en een reeks andere stemgerechtigden uit Amsterdam ‘dat er klaar en duidelyk bepaald werde, dat er by het stemmen, over het *Ontwerp van Constitutie al of niet* eene verklaring zou behoren afgelegd te worden, en dat het ook allernuttigst zyn zou, dat er eene algemeene cynosure of Instructie van wegen deze Vergadering wierd daargesteld, waar na alle de stemopnemers over het geheele Gemeenebest zich zouden moeten gedragen.’⁴⁰ Een dergelijke landelijke richtlijn voor de organisatie van de grondvergaderingen kwam er echter niet; de bepalingen in het *Reglement* werden voldoende geacht. Een commissie uit de Nationale Vergadering adviseerde wel om in deze bijzondere situatie geen politieke verklaring te vragen en alle stemgerechtigden aan het referendum te laten deelnemen. De meerderheid van de Nationale Vergadering verwierp dit advies. Anders zouden Oranjegezinden in staat worden gesteld om deel te nemen aan grondvergaderingen om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen, aldus de redentie van een aantal sprekers. Oranjegezinden waren immers tegen elke grondwet waarin geen rol was weggelegd voor het Huis van Oranje. De meerderheid was van mening dat Oranjegezinde burgers buitengesloten moesten zijn en blijven. Aanvullend op de *proclamatie* verscheen de *publicatie* van de Nationale Vergadering van 25 juli, waarin de eisen voor het stemrecht, ontleend aan het *Reglement*, nogmaals onder de aandacht werden

³⁷ Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 107 Register van uitgaande circulaire missives, 1795-1798, hierin circulaire van 8 juli 1797.

³⁸ Aan de uitslag over deze vraag wordt in het vervolg geen bijzondere aandacht gegeven. Voor de provinciale stemming brachten 4.899 burgers hun stem uit. Voor de hoofdelijke stemming brachten 8.299 burgers hun stem uit. De meerderheid van de opgekomen stemgerechtigden stemde in met het ‘nationaal’ vaststellen van de uitslag. Alleen het kwartier van Zutphen telde een aanzienlijke groep burgers die voorstander was van het provinciaal vaststellen van de uitslag. Zie: *Reces landdag*, zaterdag 19 augustus 1797.

³⁹ *Dagverhaal* VI, nrs. 620-621 (2 en 3 augustus 1797), 589-597: verslag van de zitting van 24 juli met het debat over het stemrecht voor het referendum. Rapport van de commissie: *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 24 juli, 435-440; 25 juli, 465-468. Rapport en debat ontbreken bij De Gou.

⁴⁰ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 24 juli, 435.

gebracht, inclusief het afleggen van een mondelinge verklaring door burgers die daadwerkelijk aan het referendum wilden deelnemen.⁴¹

Het Friese provinciebestuur zou dit besluit van de Nationale Vergadering op een bijzondere manier uitleggen door te verlangen dat de verklaring niet mondeling maar schriftelijk door middel van ondertekening in de grondvergadering zou worden afgelegd.⁴² En daar waren lang niet alle Friese burgers het op 8 augustus mee eens, zoals nog zal blijken.

Noch in Bataafs-Brabant, noch in Friesland, Overijssel, Gelderland of Holland werden de *proclamatie*, *publicatie* en missive van de Nationale Vergadering voetstoots aangenomen. Er was debat en nadere besluitvorming binnen provinciebesturen nodig, voordat het *Ontwerp van Constitutie* met begeleidende *proclamatie*, *publicatie* en circulaire kon worden doorgestuurd naar lokale besturen.

§ 3 Een grondwet drukken en verspreiden

Op 18 mei nam de Nationale Vergadering een besluit over de wijze waarop burgers werden geïnformeerd over het *Ontwerp van Constitutie* waarover zij zouden beslissen: aanplakbiljetten met de constitutietekst zouden worden gedrukt, evenals boekjes voor terinzagelegging en verkoop.⁴³

Het informeren van het publiek door middel van aanplakbiljetten behoorde tot de traditie van politieke communicatie uit de tijd van het ancien régime, die na 1795 ongewijzigd werd voortgezet. Het *Reglement* voor de Nationale Vergadering en reglementen voor steden en provincies werden bekend gemaakt door voorlezen en aanplakken, en waren beperkt van omvang. De drukker had één of hooguit twee bladen nodig om teksten af te drukken, en dit in een beperkte oplage.

⁴¹ *Publicatie* van de Nationale Vergadering van 25 juli 1797 inzake de interpretatie van de woorden *stemgerechtigde Burgers*.

⁴² Tresoar Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 47: hierin de vastgestelde tekst van begeleidende circulaire en de publicatie van 3 augustus 1797. Voor de gedrukte teksten: Archief 346 *Verzameling plakaten, publicaties, enz.*

⁴³ *Decreten Nationale Vergadering* deel 15, Mei 1797, 18 mei, 372: 'Het Ontwerp van Constitutie zal worden opgelegd, een druk in Plano van negen duizend Exemplaren, om overal te worden aangeplakt waar men gewoon is affixie te doen; een tweede druk in groot Octavo van agt duizend exemplaren om overal ter Secretariën en op de plaatzen waar Grondvergaderingen gehouden worden, of elders, waar de respective Municipaliteiten zullen goedvinden, ter leezing te worden gelegd. En nog een derde druk, mede in groot Octavo van zes duizend Exemplaren om voor een matige prijs verkogt te worden, aan een ieder, die zoude wenschen een Exemplaar van het zelve ontwerp te bezitten.' Plano was het grootste vel papier dat een drukkerij ter beschikking stond en dat niet was gevouwen. Het formaat werd gebruikt voor affiches en aanplakbiljetten.

Groot octavo is de aanduiding van een papierformaat. Het is een formaat voor een boek, waarbij het vel papier driemaal is gevouwen tot octavo (dus in achten). Hieruit kunnen 16 pagina's worden gesneden. Zie: www.bibliopolis.nl.

Negenduizend exemplaren drukken van een *Ontwerp van Constitutie* dat uit meer dan 900 artikelen bestond, was van geheel andere orde. Over de noodzaak van het drukken van aanplakbiljetten ontstond zich dan ook een discussie in de Nationale Vergadering. Representant Nieuhoff vroeg zich af ‘of de druk in plano wel nodig zoude zyn, daar dit zwaare onkosten zoude veroorzaken; hy zoude er eerder voor zyn, dat men een exemplaar [...] aan een bandje hong op zodanige plaatsen, waar men gewoon was affictien te doen, op dat het al daar door een ieder kon worden gelezen’. Krieger merkte op ‘dat, zoo het idee van Nieuhoff doorging, het dan beter was, het aan een ketting te hangen, en er een schildwagt bij te stellen.’ Ook een aantal andere representanten vond het ondoenlijk om de tekst van de grondwet overal op het platteland aan te plakken. Het voorstel werd echter aangenomen, omdat de meerderheid maximale publiciteit wilde, ook al had Bosveld, één van de commissarissen van de drukkerij, gewaarschuwd dat het lang zou duren voordat dit werk kon worden afgerond, omdat de drukkerij maar één pers had om dit formaat te drukken.⁴⁴

Het drukken, verspreiden en aanplakken van een omvangrijke tekst op afficheformaat was een grote opgave. De tekst werd uiteindelijk gedrukt in 4 kolommen op 16 gesigneerde planobladen (zie afbeelding 11).⁴⁵ Een deel van de productie werd uitbesteed bij andere Haagse drukkers. De drukkosten voor deze affiches bedroegen uiteindelijk 1.980 gulden. De beoogde oplage werd echter niet helemaal gehaald: uiteindelijk verspreidde men ongeveer 8.500 exemplaren om te worden aangeplakt.

's-Landdrukkerij begon met het drukken van de boekjes na definitieve afronding van de besluitvorming over het ontwerp van grondwet op 30 mei 1797. De tekst was sinds november 1796 alleen maar omvangrijker geworden. Het gedrukte exemplaar telde 198 pagina's met een *Ontwerp van Constitutie* bestaande uit 918 artikelen en twee bijlagen. Niet voor niets kreeg dit ontwerp in de loop der tijd de bijnaam ‘het dikke boek’. Boekjes in een oplage van 8.000 waren bestemd voor terinzagelegging door plaatselijke besturen en ter verspreiding onder nationale, gewestelijke en lokale politici, bestuurders en functionarissen. Uiteindelijk zijn 6.200 exemplaren daarvan naar de provincies gestuurd; de rest werd in Den Haag verspreid. En dan werden nog 6.000 exemplaren gedrukt voor de verkoop à 8 stuivers per stuk.⁴⁶ Een deel van deze commerciële oplage, bestaande uit 4.500 exemplaren, werd door

⁴⁴ *Dagverhaal V*, nr. 540 (maandag 29 mei), verslag van de zitting van 18 mei over het publiceren van de tekst van de constitutie.

⁴⁵ Een aantal sets van deze aanplakbiljetten is in archieven en bibliotheken bewaard gebleven, inclusief één aan elkaar geplakte serie met achttiende-eeuwse plakkerslijm.

⁴⁶ Een typograaf (zetter of drukker) verdiende ongeveer 1 gulden per dag en had een weekloon tussen 5 en 7 gulden. Loon dat varieerde, omdat het als stukloon werd verdiend. De drukkers verdienden per afgedrukte riem

de Haagse boekbinder Lion Cohen ingenaaid.⁴⁷ Kopers van deze katernen moesten zelf zorgen voor een boekband, als zij dat al wensten.

Pas op 23 juni was het drukken van de *proclamatie* en van de grondwetsteksten *in plano* en *in octavo* klaar voor verzending. Er was grote belangstelling voor de boekjes. De eerste druk was binnen een paar dagen uitverkocht, zodat op 29 juni werd besloten over te gaan tot een tweede druk van 5.000 exemplaren.⁴⁸ Representanten ontdekten overigens fouten in de eerste druk, zodat begin juli verbeteringen moesten worden gepubliceerd.⁴⁹ Vanaf 24 juli werd nog eens een derde druk van 5.000 exemplaren aangekondigd, zodat bij elkaar zeker 24.000 exemplaren zijn gedrukt, gratis verspreid en verkocht (zie afbeelding 12).⁵⁰ Evenals voor het drukken van het aanplakbiljet en het innaaien van de katernen zijn door de landsdrukkerij andere Haagse drukkers ingeschakeld om delen van de tekst te zetten en te drukken.⁵¹ De totale kosten voor het drukken van de boekjes bedroegen uiteindelijk meer dan 5.000 gulden.⁵²

De drukkerij leverde de proclamaties, aanplakbiljetten en boekjes af bij de griffie van de Nationale Vergadering. Jan Washington, klerk-expediteur, meldde in een kort briefje op vrijdagavond 23 juni, half tien, dat de drukkerij de pakketten voor Utrecht, Gelderland,

van 500 vel. In de krantenwerend werd iets beter betaald. Het genoemde cijfer is in overeenstemming met het gemiddelde loon van de Nederlandse arbeider in het algemeen, dat eveneens één gulden per dag bedroeg, een bedrag dat vanaf het midden van de zeventiende eeuw tot diep in de negentiende eeuw ongewijzigd bleef. In het buitenland en in de provincies buiten Holland was het gemiddeld loon lager. Wagenaar klaagt in 1801 vaak over het lage loon. (Zie Frans A. Janssen (ed.) *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's Beschrijving der Boekdrukkunst (1801)*). Het staat vast dat in de tweede helft van de achttiende eeuw bij gelijkblijvend loonpeil de prijzen stegen, zodat een reële inkomensderving plaatsvond, die met de toenemende werkeloosheid een uitbreiding van de armoede veroorzaakte. Er gaan 20 stuivers in een gulden. 8 stuivers is dus gelijk aan 40% van het gemiddelde dagloon van een arbeider. Van een weekloon van 6 gulden is dat ongeveer 5%. Ter vergelijking. De daggeldvergoeding voor leden van de Nationale Vergadering was 10 gulden per dag.

⁴⁷ Lion Cohen (ca. 1756-1802). Hij stond in Den Haag bekend als 'de joodse binder' en is vooral bekend als boekbinder, onder meer voor de Stadhoudelijke Secretarie vóór 1789. Verricht vanaf 1795 bindopdrachten voor het provinciebestuur van Holland en de Nationale Vergadering. Lion Cohen berekende 1 stuiver per stuk voor het inbinden van 4.500 exemplaren van het *Ontwerp van Constitutie* en verdiende daarmee 225 gulden.

⁴⁸ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni 1797, 29 juni, 464-465.

⁴⁹ *Publicatie van de Nationale Vergadering tot verbetering van eenige fouten in de eerste druk van het ontwerp van constitutie ingeslopen*; 3 juli 1797. Zowel *in plano* als *in octavo* gedrukt. Zie ook: *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni 1797, 30 juni, 486-487; Deel 17 Juli 1797, 3 juli, 31-34.

⁵⁰ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 24 juli, 447. Schneider, *Voorgeschiedenis Landsdrukkerij*, 134-135.

⁵¹ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 499, Generale Rekeningen der Hollandse drukker wegens voor het Gemeene Land, gedrukte stukken, Rekening juni 1797: opdrachtnummers: 305 (aanplakbiljetten), 306 (eerste druk), 307 (tweede druk), 308 (derde druk). In 499 ook een omslag met de kwitanties voor geleverd werk van Lion Cohen voor het innaaien van 4.500 exemplaren à 1 stuiver per stuk en de drukkers H.C. Susan, De Erven P. Vos en H. van Tecklenburg van delen van de *plano* en *octavoteksten*. Een aantal van deze drukkers stond bekend als 'Oranjezind' en had voor de omwenteling bij de landsdrukkerij gewerkt.

⁵² In de achttiende eeuw lag het bestaansminimum op 300 gulden per jaar. Grof gezegd ligt het minimum vandaag de dag op €15.000 per jaar. Omgerekend komen de kosten naar hedendaagse maatstaven uit op €250.000.

Zeeland en Bataafs-Brabant op zaterdag 24 juni gereed had voor verzending. Het werk was klaar, want Holland en de noordelijke provincies waren al eerder voorzien. Op maandag 26 en dinsdag 27 juni 1797 kwam de vracht in de provinciehoofdsteden aan. Over Brabant zijn we precies geïnformeerd: een postiljon met een paard en een gehuurd rijtuig vertrok zaterdag 24 juni uit Den Haag met 825 proclamaties en aanplakbiljetten, dat wil zeggen 14.000 aan te plakken bladen en 700 boekjes van elk 200 bladzijden. Hij bezorgde zijn vracht in Den Bosch op maandag 26 juni om 10 uur in de avond.⁵³

Voor de verdere verspreiding naar de plaatselijke besturen had elke provincie een uitgekiend systeem van bodes, postmeesters, vrachtvervoerders en schippers. In Zeeland zette bijvoorbeeld Willem Oppenoorth, kamerbewaarder en eerste deurwaarder van het provinciebestuur, de *proclamatie* en het *Ontwerp van Constitutie* uit in de steden en op het platteland van Walcheren. Hij verdiende er 8 gulden en 40 cent mee.⁵⁴ In Arnhem werd 300 gulden uitbetaald aan bodes voor het rondbrengen van oproepingsbiljetten, boekjes en affiches.⁵⁵ Soms werden de pakketten begeleid met een publicatie of circulaire van het provinciebestuur. In de laatste twee weken van juli was de verspreiding naar alle steden en dorpen in de Bataafse Republiek echter geheel afgerond.

Plaatselijke besturen dienden de affiches met het *Ontwerp van Constitutie* aan te plakken samen met de *proclamatie* van de Nationale Vergadering. De verspreiding van deze exemplaren *in plano* werd bepaald door tradities. ‘En op dat niemand hier van onkundig zy, zal deze alomme worden gepubliceert en geafficheert ter plaatsen al waar men zulks te doen gewoon is’ was de standaarduitdrukking. Publiceren betekende in de achttiende eeuw in de eerste plaats voorlezen. In steden bestond het gebruik om proclamaties, publicaties en notificaties (dagelijks) af te lezen vanaf de pui van het stadhuis en daarna aan te plakken. Op het platteland werden publicaties door de dominee, de koster of de onderwijzer voorgelezen in of voor de kerk, als gerechtshuizen of andere publieke gebouwen ontbraken. Slechts een paar maal per jaar werden gedrukte exemplaren van publicaties op de kerkdeur geprikt, geplakt op een bord of opgehangen in een kastje.

Het onderscheid tussen publiceren en afficheren blijkt overigens uit een noot in de circulaire van het Brabantse provinciebestuur: ‘...[het] Ontwerp van Constitutie niet behoeft te worden gepubliceerd, maar alleen geëffigeerd en ter leezing gelegd te worden.’ Aanplakken

⁵³ *Decreten Nationale Vergadering*. Deel 17 juli 1797, 10 juli, 136.

⁵⁴ Zeeuws Archief Middelburg. Archief *Rekenkamer C* inv.nr. 3786 Acquitten: behorende bij de 4^e rekening over 1797.

⁵⁵ Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 10 Notulen van het *Provinciaal College van Policie, Financie en Welzijn* 1797 januari – oktober 5.

was in Brabant voldoende, voorlezen van de tekst van het *Ontwerp van Constitutie* was niet nodig, waarschijnlijk mede vanwege de omvang. Deze passage maakte in de Nationale Vergadering deel uit van de beroering over de Brabantse publicatie en circulaire. De commissie belast met het maken van een brief aan het provinciebestuur van Brabant benadrukte, dat de intentie van de Nationale Vergadering steeds was dat het *Ontwerp van Constitutie* zou worden gepubliceerd: om *ter puye te worden afgelezen*.⁵⁶

In Voorst, aan de rand van de Veluwe, moet het ongeveer zo zijn gegaan. In een publicatie van 14 juli aan de burgers en inwoners werd de komst van het *Ontwerp van Constitutie* afgekondigd. Het plan *in plano* zou op zondag 16 juli ‘aan de kerken’ van Voorst, Twello, Terwolde en Wilp worden gepubliceerd en geafficheerd, voorgelezen en vervolgens aangeplakt. De boekjes *in octavo* zouden daarna ter inzage liggen in de verschillende kerkdorpen bij plaatselijke bestuurders, de ambtsbodes, een rotmeester en in het kerspel Voorst bij G.F. Slijkhuijs in de *Gietelsche Brouwerij*, waarschijnlijk een herberg. De boekjes zouden ‘sorgvuldig bewaard moeten worden’, zodat ze nog gebruikt konden worden in de grondvergaderingen van 8 augustus.⁵⁷

Op het platteland waren weinig voorzieningen om te afficheren. Voor zestien vellen met de tekst van het *Ontwerp van Constitutie* was in ieder geval elke kerkdeur of elk bord in een dorp te klein. De meeste aanplakbiljetten gingen zodoende naar de steden. Die bleven overigens niet overal hangen. Catharina Heybeek beschreef in de *Nationaale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen* de situatie in Amsterdam, waar op veel plaatsen de aangeplakte bladen van de muren waren afgescheurd:

‘werd ik zo wel zuid en noord door onze stad Amsteldam gedreven, en passeerde dus zeer natuurlijk verscheiden plaatsen, als waar [...] dat fraaie plan van Aristocratische Constitutie is aangeplakt – ik zag daar met zeer veel genoegen, hoe op verschillende plaatsen dat wangedrogt, met verdiende schande voor de makers van hetzelfde, behandeld, naamlijk met verachting afgescheurd was; overal zag ik de vellen hangen; weinig blaaden meer die in zijn geheel waren; dat te zien verheugde mijn hart zodanig, dat ik gaarne mijn voorbijgangeren had bekend gemaakt.⁵⁸

⁵⁶ *Dagverhaal* VI, nr. 606 (19 juli), 474-475. In het debat werd erop gewezen dat ook volstaan kon worden met een voorlezing van delen ‘in digniteit’ naar plaatselijke traditie.

⁵⁷ Gemeentearchief Voorst. *Oud-Archief Voorst*, inv.nr. 45 Register van notulen van de vergaderingen van de municipaliteit.

⁵⁸ *Nationaale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen*, 25 juli 1797. Ook: M. Everard, ‘In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe courant, in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (24) 2001, 67-87. L.E.Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*: 66.

De zorg van representanten dat het aangeplakte *Ontwerp van Constitutie* niet overal ongeschonden zou blijven, werd aldus bewaarheid.

De beperkte mogelijkheden voor het aanplakken op het platteland zijn zichtbaar in de ongelijke verdeling over de provincies. Van de 8.500 affiches waren 6.200 exemplaren bestemd voor Holland en Friesland. Dat Brabant relatief veel affiches ontving, namelijk 875, had alles van doen met de oorspronkelijke positie als Generaliteitsland: Brabantse dorpen hadden voorzieningen voor het aanplakken van resoluties van de Staten-Generaal en de Raad van State, hun heren en regeerders vóór 1795.

De verdeling van het aantal boekjes *in octavo* over de provincies was afhankelijk van het aantal grondvergaderingen. Er waren 6.200 boekjes voor 3.760 grondvergaderingen. De meeste besturen stelden ten minste één exemplaar voor iedere grondvergadering ter beschikking, zoals de Nationale Vergadering had bedoeld.⁵⁹ Het Zeeuwse, Overijsselse en Friese bestuur stimuleerden terinzagelegging door de plaatselijke besturen.⁶⁰

Naast publiceren en afficheren namen de plaatselijke besturen praktische maatregelen voor terinzagelegging in etablissementen waar gegeten en gedronken werd, in kerken en andere publieke gebouwen. In Leiden, Schiedam, Delft, Dordrecht, Den Bosch en Steenwijk lieten de stadsbesturen een publicatie aanplakken waarin de burgers attent werden gemaakt op plaatsen waar het *Ontwerp van Constitutie* kon worden gelezen (zie afbeelding 13).⁶¹ In de *Groninger Courant* en de *Ommelander Courant* verscheen een mededeling in welke herbergen en etablissementen in de stad Groningen het *Ontwerp van Constitutie* ter inzage

⁵⁹ 'Dat voorts aan Steden en Plaatsen zoveel Exemplaren van de Constitutie worden gezonden als er Grondvergaderingen onder derselver Ressort moeten worden gehouden, met last om te zorgen, dat aan iedere Grondvergadering het Exemplaar voor dezelve geschikt worde ter hand gesteld'.

⁶⁰ Zeeuws Archief Middelburg, *Notulen van de Vertegenwoordigers van het volk van Zeeland*, 30 juni 1797. 67-69 'Wij laten de middelen om de meeste publiciteit aan het ontwerp te geeven door het zelve ter lezing op geschikte plaatsen te leggen geheel over aan Ul. bijzondere en plaatselijke voorziening.' HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5296 net-resoluties van Gedeputeerden Representanten 1797 juni 1-1797, 19 augustus, resolutie van 30 juni: 'voorts ook een proportioneel getal van de exemplaren in octavo te verzenden aan dezelve municipaliteiten of gericht ten einde dezelve in zoveele en op zodanige plaatsen ter lezingen van de Ingezetenen te doen voorliggen als zij best zullen oordeelen om het in deese bedoelde oogmerk te wesen de grootste publiciteit te bereiken'. NOF Dokkum. *Archief Dokkum 1574-1922*, inv.nr. 5, notulen van de vergadering van het stadsbestuur van 1 juli 1797. Inv.nr. 91: hierin: circulaire van het provinciebestuur van Friesland van 29 juni. Het stadsbestuur van Dokkum ontving op 1 juli 18 exemplaren *in plano* om aan te plakken en ter lezing te leggen in herbergen en logementen en 9 exemplaren *in groot octavo*, boekjes voor lezing op andere geschikte plaatsen. Tresoar Leeuwarden. Archief *Gewestelijke Besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 46: hierin tekst van de circulaire van 29 juni 1797.

⁶¹ RA Dordrecht. Collectie *Keuren en Verordeningen*, inv.nr. 63 1774-1802, hierin *Notificatie van de Raad der Burgery der Stad Dordrecht en de Merwede*, 15 juli 1797.

lag. Op het Groninger platteland kon de burger terecht in elk kerkdorp bij de collector, de belastinginner.

Ten slotte drukte de uitgever van het *Dagverhaal van de Handelingen van de Nationale Vergadering* vanaf donderdag 15 juli tot en met zaterdag 29 juli 1797 de volledige tekst van het *Ontwerp van Constitutie* nog eens af in dagelijkse afleveringen, naast het reguliere parlementaire verslag.⁶²

Door de massale verspreiding kwamen initiatieven op gang om de volledige tekst van het *Ontwerp van Constitutie*, buiten de formele procedure om, op meer informele wijze voor te lezen aan geïnteresseerde burgers. Het Friese provinciebestuur gaf aan de plaatselijke besturen de suggestie mee ‘om voor iedere grondvergadering [...] een boekje ter leezing te geven aan een daar toe gequalificeerd burger, ten einde het zelve Plan, in tegenwoordigheid van de expresselijk tot dat einde van elke grondvergadering, bij elkander versogte Burgers of in eens, of bij gedeeltens, voor de aldus vergaderden geleezen te worden, dus doende zoude niemand dan door vrijwillige afwezigheid zich kunnen beklagen geen gelegenheid gehad te hebben om het maatschappelijk verdrag van zijn vaderland zelfs niet te hebben hooren leezen.’⁶³ Op verschillende plaatsen werd in Friesland het *Ontwerp van Constitutie* aan burgers voorgelezen, opdat niemand onwetend zou zijn over de inhoud. Zo bepaalde het stadsbestuur van Harlingen, dat het ontwerp in de weken voor de stemming op maandag en op donderdag tussen 10 en 20 juli zou worden voorgelezen in de (Nieuwe) Kerk tussen 6 en 8 uur in de avond. In Bolsward bepaalde het stadsbestuur dat het ontwerp op woensdag 5 juli vanaf 4 uur zou worden voorgelezen in de Kleine Kerk.⁶⁴

Buiten Friesland zijn eveneens voorbeelden te vinden van speciale bijeenkomsten. Het stadsbestuur van Elburg riep de burgers op zaterdag 15 juli in de kerk bijeen om kennis te nemen van het ontwerp door middel van voorlezing.⁶⁵ In Montfoort verzocht een aantal leden van de drie grondvergaderingen aan het stadsbestuur om over het *Ontwerp van Constitutie* te

⁶² *Dagverhaal* VI, nr. 599 (13 juli 1797), 419-424; nr. 600 (14 juli 1797), 427-432; nr. 601 (14 juli 1797), 437-440; nr. 602 (15 juli 1797), 445-448; nr. 603 (17 juli 1797), 452-456; nr. 604 (18 juli 1797), 462-464; nr. 605 (19 juli 1797), 468-472; nr. 606 (19 juli 1797), 476-480; nr. 607 (20 juli 1797), 484-488; nr. 608 (21 juli 1797), 494-496; nr. 609 (22 juli 1797), 501-504; nr. 610 (24 juli 1797), 509-512; nr. 611 (25 juli 1797), 518-520; nr. 612 (26 juli 1797), 526-528; nr. 613 (27 juli 1797), 533-536; nr. 614 (27 juli 1797), 540-544; nr. 615 (28 juli 1797), 549-552; nr. 616 (29 juli 1797), 557-558.

⁶³ Tresoar Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv.nr. 46 notulen, met daarin een afschrift van de circulaire.

⁶⁴ Gemeente Súdwest-Fryslân, Archief *Stadsbestuur Bolsward 1402-1816*, inv.nr. 16 Notulen van de vergadering van het stadsbestuur van 3 juli 1797.

⁶⁵ SA Noordwest-Veluwe, Archief *Stadsbestuur Elburg*, inv.nr 5 Resoluties van het stadsbestuur, 15 juli 1797.

mogen ‘delibereeren’. Dat werd toegestaan, waarna burgers werden opgeroepen bijeen te komen op zondagavond 6 augustus om half vijf in herberg Het Statenwapen.⁶⁶

Er ontstonden particuliere initiatieven. In Gouda organiseerde de directie van de ‘Vaderlandsche Bijeenkomst Vrienden van Een en ondeelbaarheid’ bij de burger Jan Liesen in de zogenoemde Juffertjes-School bijeenkomsten, ’s avonds van 8 tot 10 uur, waarbij het ontwerp werd gelezen, overwogen en bediscussieerd. Iedere stemgerechtigde burger, al dan niet lid van de sociëteit, mocht aan de bijeenkomsten deelnemen.⁶⁷ In Amsterdam werden leden van vaderlandse sociëteiten uitgenodigd op zondagochtend 30 juli om 10 uur bij F. Laeck in de Roemer op het Amstelveld om het *Ontwerp van Constitutie* ‘te hooren voorgelezen, en door de presenten te worden overwogen en bediscussieerd’.⁶⁸ De *Groninger Courant* publiceerde een oproep om bijeenkomsten te bezoeken in de Unie bij de weduwe J. van Bolhuis om te lezen en te discussiëren.⁶⁹ Het zijn slechts enkele voorbeelden van de vele bijeenkomsten die in het land zijn gehouden, waarin burgers met elkaar spraken over het voorliggende *Ontwerp van Constitutie*.

§ 4 Campagnekoorts?

In de weken voorafgaand aan het referendum begon een korte, heftige campagne om stemgerechtigde burgers te overtuigen om het *Ontwerp van Constitutie* aan te nemen of te verwerpen. Een groep van twaalf representanten uit de Nationale Vergadering speelde daarbij een hoofdrol, met bijrollen voor sociëteiten, couranten en uitgevers van pamfletten.

Misschien begon de campagne wel met de *Nationaale Bataafsche Courant door Jan Greeven.*, Hij opende zijn weekblad op 27 juni 1797 aldus: ‘Thans ligt voor my het zo alömme gehaatte en by veelen genaamd een monstreus ONTWERP VAN CONSTITUTIE...’⁷⁰ De toon van de tegenstanders was hiermee gezet; het woord monstrueus

⁶⁶ RHC Rijnstreek en Lopikerwaard. Archief *stad Montfoort* inv.nr. 54 Notulen van het stadsbestuur, 1797.

⁶⁷ *Goudasche Courant*, woensdag 26 juli, no. 89. *Goudasche Courant* van woensdag 12 juli: dinsdag, donderdag en zondagsavond van 8 tot 10 uur zal één van de leden telkens een gedeelte van het constitutieontwerp voorlezen, waarna het zal worden bediscussieerd zodat iedereen goed voorbereid zal zijn om op 8 augustus zijn besluit te nemen. De advertentie was geplaatst door de directie van de Vaderlandsche bijeenkomst van de Vrienden van een en ondeelbaarheid. De eerste advertentie was gedateerd 10 juli.

⁶⁸ Advertentie in de *Nationaale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen*, 27 juli nr. 89.

⁶⁹ *Groninger Courant* no.59, dinsdag 25 juli: ‘de Leden van de Burgersociëteit hunne bijeenkomst houdende ten huize de Wed. J. van Bolhuis in de Unie, word bij deesen kennis gegeven, dat het Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche Volk op de Zaal ter leezing is voorgelegd, zo worden de Leeden bij deesen heden avond te 8 uur verzogt om de voorstellen te aanhooren en uit genodigd, daar van gebruik te maaken, en wel bijzonder des Maandags en Donderdagsavonds te 8 uur te compareeren, ten einde men elkander betrekkelijk dit gewigtig en belangrijk stuk ten nut en voorligting zou kunnen verstrekken.’

⁷⁰ *Nationaale Bataafsche Courant door Jan Greeven, toegewyd aan waarheid en gezond verstand*, Extra-courant 27 juni 1797. Voortgezet in het nummer van 29 juni. Uitgegeven bij J. Verlem & comp. in de Warmoesstraat in

zal regelmatig terugkeren als verwijzing naar de voorliggende tekst. Na een korte schets van het *Ontwerp van Constitutie* zou de redacteur van dit weekblad in een reeks afleveringen argumenten aandragen waarom dit ontwerp zou moeten worden verworpen. De invloed van dit weekblad moet groot zijn geweest, want tot verontwaardiging van Jan Greeven verscheen in Rotterdam half juli een aantal nummers van een weekblad met vrijwel exact dezelfde titel en embleem, qua opmaak en lettertype volledig gelijklopend aan zijn krant, maar met argumenten om het *Ontwerp van Constitutie* vooral goed te keuren. Een niet ingevoerde lezer kon makkelijk op het verkeerde been worden gezet, omdat het uiterlijke verschil tussen de twee periodieken nauwelijks zichtbaar was. Slechts de naam van Jan Greeven ontbrak in de Rotterdamse titel en er stond een andere drukker vermeld.⁷¹

Jan Greeven begon zijn tirade op 27 juni, juist op het moment dat het *Ontwerp van Constitutie* te koop was. Tussen het moment van publicatie van het *Plan van Constitutie* van de constitutiecommissie en de publicatie van het *Ontwerp van Constitutie* door de Nationale Vergadering had zich een publieke opinie kunnen ontwikkelen, gevoed door in politiek geïnteresseerde burgers. Via het *Dagverhaal* en de parlementaire berichtgeving in de traditionele stadskranten hadden zij het debat over het ontwerp van grondwet kunnen volgen.

In de loop van dat debat, vooral na bepaalde hoogtepunten, begonnen weekbladen te verschijnen die de besluitvorming begeleidden met theoretische en praktische achtergrondartikelen over politiek, democratie, politieke filosofie, rechten van de mens en overheidsfinanciën. De twee meest vooraanstaande weekbladen waren *De Republikein* en *De Democraten*. De remonstrantse hoogleraar Jan Konijnenburg was redacteur van *De Republikein*, het oudste van de twee, dat al verscheen vanaf mei 1795. Vanaf december 1796 verscheen *De Democraten*, juist nadat het *Plan* van de constitutiecommissie in de publiciteit was gekomen. Het weekblad had Ockerse en Gogel als bekende redacteurs. Zowel Ockerse als Konijnenburg zouden trouwens op 2 augustus 1797 worden gekozen in de tweede

Amsterdam. De campagne wordt voortgezet met de nummers van de extra-courant van 10 juli en de reguliere no. 18 van 13 juli; no. 19 van 20 juli; no. 20 van 27 juli; no. 21 van 3 augustus 1797 (het eerste nummer van dit weekblad verscheen op 16 maart 1797). De krant verscheen op donderdag.

⁷¹ *Nationaale Bataafsche Courant, toegewyd aan waarheid en gezond verstand*, Extra-courant nr. 1 van 15 juli 1797 [anoniem, maar zonder de naam van Jan Greeven in de titel, 'Het Plan van Constitutie door de Nationale Vergadering aan het VOLK van NEDERLAND aangeboden, getoetst aan de bezwaaren van den schrijver der Nationale Bataafsche COURANT; uitgegeven in Rotterdam bij E. van Wolfsbergen. Vervolg nummers: nr. 2 van 22 juli; nr. 3 van 29 juli 1797.

Nationale Vergadering en enige weken later worden benoemd tot lid van de tweede constitutiecommissie namens Holland.⁷²

Deze twee (Amsterdamse) weekbladen manifesteerden zich met hun artikelen als voorstander van de eenheidsstaat. Beide zouden echter op geen enkele manier een bijdrage leveren aan de campagne om het *Ontwerp van Constitutie* aan te nemen of te verwerpen. Zij bleven in de zes weken voor het referendum opvallend neutraal. Zij hadden hun lezers immers maanden voorgelicht en die konden en moesten nu zelf beslissen en een keuze maken. Redactionele standpunten om vóór of tegen het ontwerp van grondwet te stemmen waren in deze bladen niet te vinden.⁷³ Beide weekbladen manifesteerden zich zo als onderdeel van de gematigde stroming onder de voorstanders van ‘één en ondeelbaarheid’. Intellectueel debat en opinievorming stonden centraal.

De Republikein had vanaf 11 januari 1797 het *Plan van Constitutie* in delen besproken en van commentaar voorzien. In juli 1797 publiceerde de redacteur nog een samenvatting in twee kolommen door argumenten voor aanneming of voor verwerping naast en tegenover elkaar te zetten.⁷⁴ De lezende burger moest zelf conclusies trekken.

De Democraten had het *Plan* van de constitutiecommissie in december 1796 besproken en veroordeeld.⁷⁵ Vervolgens verschenen nummers met tal van hieraan gelieerde politieke, economische en theoretische onderwerpen. Maar in de weken voorafgaand aan de stemming van 8 augustus 1797 zweeg de redactie over het voorliggende ontwerp. De burger was voldoende ingelicht om zelfstandig te beslissen. Zo schreef de redactie in september:

⁷² Konijnenburg werd gekozen in Amsterdam I, Ockerse in Amsterdam II. Konijnenburg werd eveneens gekozen in Amsterdam IX. Na loting nam hij zitting namens Amsterdam I. Omdat de eerste en tweede plaatsvervanger in dit district (Meijer en Bosch) al in andere districten waren gekozen, werden op 27 en 28 augustus in Amsterdam IX nieuwe verkiezingen georganiseerd. Welsman werd gekozen en nam op 1 september zitting in de Nationale Vergadering. Nadat Konijnenburg in de constitutiecommissie was gekozen, werden zijn plaatsvervangers in Amsterdam I, Van Hasselt en vervolgens (zijn schoonzoon) Gogel opgeroepen om (tijdelijk) zitting te nemen in de Nationale Vergadering. Beiden weigerden, zodat in Amsterdam I op 11 en 12 oktober 1797 verkiezingen werden gehouden voor eerste en tweede plaatsvervanger. A. de Haan werd gekozen als eerste plaatsvervanger en nam vervolgens zitting in de tweede Nationale Vergadering. Zie ook Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 517, noot 87.

⁷³ Vooral de inhoud van de twee weekbladen, bepaald geen voorstanders van het voorliggende ontwerp, was opvallend. *De Republikein* formuleerde een keurige samenvatting van de argumenten om voor of tegen te stemmen. *De Democraten* had het ontwerp van de constitutiecommissie in december 1796 gekraakt, maar deed nu geen enkele uitspraak.

⁷⁴ *De Republikein*, nr. 172 en nr. 173: ‘Korte overziening van het geheele Ontwerp van Constitutie met eene onpartijdige beoordeling der gevaaren van deszelfs aanneming of verwerping.’

⁷⁵ Zie over dit bijzondere weekblad de onuitgegeven masterscriptie, Universiteit van Amsterdam: Allard de Buijzer, *De Democraten, 1796-1798. Een politiek weekblad in roerige tijden*. Hij schat de oplage van het blad op 400 à 500 exemplaren per week: 11, hoofdzakelijk verspreid in Utrecht en de Hollandse steden. Zie voor het weigeren van het geven van een stemadvies: 63-64. Terecht nuanceert Buijzer de positie van het weekblad. Het was veel minder revolutionair dan in de algemene literatuur gekenschetst. Het tijdschrift was unitarisch met veel aandacht voor overheidsfinanciën. Waarschijnlijk was de invloed van Gogel groter dan over het algemeen wordt verondersteld, zeker in vergelijking met Ockerse.

‘maar nimmer deden wij eenen stap om het volk aanteraden of het *aanneemen*, of het *verwerpen* van het Plan’.⁷⁶

De traditionele (stads)kranten poogden min of meer neutraal te blijven en publiceerden geen opinieartikelen. De *Leydse Courant* bijvoorbeeld gaf slechts een samenvatting. Uitzonderingen waren de nieuwe stedelijke kranten: de *Haagsche Courant* en zeker de *Goudasche Courant* (gedrukt in Gouda, uitgegeven in Amsterdam) en de *Friesche Courant*.⁷⁷ Verder zullen de *Nationale* en *Bataafsche Courant*, om en om dagelijks uitgegeven in Amsterdam, een rol hebben gespeeld in de campagne voor verwerping van het *Ontwerp van Constitutie*.⁷⁸

Naast het genoemde weekblad van Jan Greeven verschenen populaire weekbladen die duidelijk campagne voerden tegen het voorliggende *Ontwerp van Constitutie*. Een bijzondere plaats werd ingenomen door de drie keer per week verschijnende *Nationaale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen*, waarin D.H. Dautun als commentator optrad en diverse artikelen schreef met argumenten om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen. Deze krant bevat een samenraapsel van allerlei anonieme en suggestieve berichten, van de straat opgepikt lijkt wel, zonder veel structuur. De krant werd gewantrouwd door veel representanten in de Nationale Vergadering, zeker ook door de Republikeinse groep. Lieve van Ollefen zou als ‘broodschrijver’ teksten schrijven in opdracht (van politieke tegenstanders van welke snit dan ook, was de bijkomende gedachte).

Dat uitgevers brood zagen in het oprichten en exploiteren van dergelijke periodieken, blijkt uit de uitgave van het weekblad *De Weerlicht* door boekhandelaar M. Roelofswaard in Delft en het elke veertien dagen verschijnende *De Politieke Blixem* door boekhandelaar Hendrik Coster in Leiden.⁷⁹ Beide bladen waren radicale tegenstanders van het voorliggende ontwerp van grondwet. *De Politieke Blixem* was daarbij cynisch, satirisch en de ‘samenspraken tussen een burger, een bataaf, en een revolutionair’ bevatten informatie uit het binnenste van het politieke circuit in Den Haag. In Groningen liet Leonard Bolt, uitgever van de (neutrale) *Ommelander Courant*, onregelmatig *De Onverwagte Courier* verschijnen. Het

⁷⁶ *De Democraten* nr. 70 van 14 september 1797, 229-230.

⁷⁷ *Goudasche Courant* van 12 juli ‘aan de Bataven’ anoniem. Halve kolom waarom het ontwerp moet worden verworpen. *Goudasche Courant* van 28 juli 1797 no 90 opnieuw een anoniem stuk met de titel geschreven door een voorstander van vrijheid en gelijkheid ‘Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Nederland’.

⁷⁸ Op dit moment zijn weinig exemplaren bewaard gebleven en gedigitaliseerd. Ik ga ervan uit dat in overheidsarchieven en particuliere collecties nog losse exemplaren van deze twee kranten zijn te vinden.

⁷⁹ *De Weerlicht* verschijnt vanaf 9 mei 1797 tot 12 juni 1798; *De Politieke Blixem* verschijnt vanaf 1 juni 1797. Het laatste nummer is van 5 juli 1798.

blad, overal in het noorden te koop, was ferme voorstander van de eenheidsstaat, één en ondeelbaar, wat in deze regio niet vanzelfsprekend was.

En er verschenen brochures en pamfletten. Enkele hoofdlijnen zijn hierin zichtbaar. De eerste lijn – met grote didactische inslag – waren publicaties die probeerden burgers voor te lichten. Een mooi voorbeeld is de samenspraak, zoals van Klaas en Pieter, die de hoofdlijnen van de *Ontwerp van Constitutie* uitlegde in vraag-en-antwoord spel.⁸⁰ Het was een typische achttiende-eeuwse vorm, die ook voorkwam in bovengenoemde tijdschriften.

De Republiek kende tientallen, wellicht honderden sociëteiten. In veel steden en dorpen kwamen notabelen samen voor gesprek, eten, drinken en lezen. Veel waren uitgerust met namen met daarin het woord ‘vaderlandsche’. Een aantal begon een politieke kleur te krijgen, maar als een kameleon kon die kleur veranderen als de situatie daarom vroeg. In de grote Hollandse steden bestonden ten minste twee groepen van sociëteiten met een duidelijk politiek profiel. Aan de ene kant waren dat de zogenoemde ‘Gemenebestgezinde’ Sociëteiten, waarvan de eerste in 1795 in Rotterdam was opgericht. Vervolgens waren er twee belangrijke zustersociëteiten opgericht, de een in Den Haag, de andere in Amsterdam.⁸¹ Die in Den Haag kwam vanaf 1 mei 1797 met 300 leden samen in het Mauritshuis. Bij deze sociëteiten zaten gematigde (moderate) leden uit de Nationale Vergadering en het Provinciaal bestuur van Holland, die zich verzetten tegen al te revolutionaire ontwikkelingen. Zij ageerden tegen het idee van die ene en ondeelbare Republiek. Sociëteiten van deze signatuur bestonden in ieder geval in Haarlem, Leiden, Hoorn, Schiedam en Weesp.⁸² Zij haalden hun inspiratie uit de moderate leden van de Nationale Vergadering en traden op als voorstanders van het *Ontwerp van Constitutie*. Niet omdat zij zo enthousiast waren over de inhoud, maar om pragmatische redenen. Door middel van overleg en compromissen was dit het maximaal te behalen resultaat: het land had een grondwet nodig en er waren middelen voorzien om na vier jaar deze grondwet te wijzigen. Zij publiceerden brochures en artikelen met daarin nadruk op de vrije burger, die zelfstandig met goede argumenten tot een oordeel moest komen. Een

⁸⁰ KB, *Knuttel* 22851: ‘De zaakelijke inhoud van het ontwerp van constitutie bij wijze van samenspraak tusschen twee burgers, onder de naamen van Pieter en Klaas voorgesteld’, Amsterdam, Hendrik Gartman, 1797.

⁸¹ Zie voor de geschiedenis van deze sociëteiten: H. de Lange, ‘De Gemeenebestgezinde burgersociëteit te Den Haag, 1797-1798’ in: *Jaarboekje Die Haghe* (1970) 42-81. Oprichting in Amsterdam 7 maart 1797; Den Haag 15 maart 1797. Voor de rol van de sociëteit in Amsterdam: Poell, *The democratic paradox*, 91-96.

⁸² Zie voor de statuten van de sociëteit in Leiden: Erfgoed Leiden, *Stadsarchief van Leiden, 1574-1816*: inv.nr. 554: gebonden in het register van notulen: ‘Wetten voor de sociëteit der gemeenebestgezinde burgers onder de zinspreuk nuttig en bedachtzaam, opgericht Leiden 14 april 1797’. Met de aantekening dat de sociëteit in november 1797 was opgeheven.

expliciet advies gaven zij niet, maar de redenering kwam neer op een pleidooi vóór het aanvaarden van het *Ontwerp van Constitutie*.

De voornaamste tegenstanders waren de ‘Sociëteiten voor één- en ondeelbaarheid’. Zij haalden hun inspiratie uit ideeën van leden van de Nationale Vergadering die streefden naar een eenheidsstaat, de zogenoemde unitarissen. De voornaamste sociëteit van ‘*Eén en Ondeelbaarheid*’ zat in Amsterdam. In juli 1797 publiceerde zij een lijvig rapport met argumenten om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen.⁸³ Sociëteiten met een dergelijke signatuur verwierpen het voorstel. In kranten maakten onder meer die van Dordrecht en Rotterdam hun opinie bekend. De Haagse ‘Sociëteit voor Eenheid en Orde’ liet één week voor de stemming een brochure drukken die was geschreven door drie gezaghebbende leden van het provinciebestuur van Holland: Goldberg, Verbeek en Scheffer. Zij formuleerden weliswaar scherpe kritiek op het voorliggende ontwerp, maar gaven als advies om het ontwerp toch te aanvaarden.⁸⁴ De secretaris van de sociëteit publiceerde vervolgens in een aantal kranten een bericht dat deze conclusie door de sociëteit niet werd gedeeld.

De felste campagne werd echter gevoerd door de parlementaire tegenstanders van het ontwerp. Dat begon met een oproep van twaalf representanten uit de Nationale Vergadering om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen.⁸⁵ Deze Republikeinen uit de Nationale Vergadering lieten hun bezwaren drukken en verspreiden. Het pamflet kan overigens niet alleen gelezen worden als een programmatisch alternatief voor het *Ontwerp van Constitutie*, maar ook als een verkiezingsmanifest van representanten die herkozen wilden worden in de tweede Nationale Vergadering.⁸⁶ ‘De Twaalf’ zouden zich in juli driemaal met een pamflet tot het publiek wenden. Een aantal kranten zou de tekst van het manifest in zijn geheel afdrukken

⁸³ *Aanmerkingen der Sociëteit van Eén-en-Ondeelbaarheid te Amsterdam.*

⁸⁴ KB, *Knuttel* 22867. ‘*Rapport van de burgers Goldberg, Verbeek en Scheffer. Uitgebracht in eene Vergadering van de Sociëteit voor Eenheid en Orde in Den Haag, over het Ontwerp van Constitutie. Zo als het zelve, door de Nationaale Vergadering, representerende het volk van Nederland aan het Bataafsche Volk ter goed of afkeuring is voorgedragen*’, Den Haag bij L. van Cleef. 27 juli 1797. Goldberg kwam uit Amsterdam, Verbeek uit Dordrecht en Scheffer uit Den Haag.

⁸⁵ KB, *Knuttel* 22864 *Beoordeling van het ontwerp van constitutie voor het Bataafsche volk door de Nationale vergadering ter goed of afkeuring aan hetzelve volk voorgedragen, door eenige burgers, zijnde representanten van het volk van Nederland*, te Leiden by Pieter Trap, Den Haag 1 juli 1797. Van deze twaalf representanten kwamen er tien uit Holland en twee uit Friesland, onder wie J.L. van Beijma, die niet tot de Republikeinse groep wordt gerekend.

Bezwaren tegen dit manifest: KB, *Knuttel* 22866: *Iets aan de burgers [...] zijnde representanten ter nationaale vergadering aangaande hun beoordeling over de kiezers in het ontwerp van constitutie door L. van Rijn*, uitgegeven bij H. van Kesteren te Amsterdam.

⁸⁶ Voor negen van de twaalf lukt dat onmiddellijk, twee werden gekozen of als plaatsvervanger of na een herverkiezing (Nolet). Slechts voor Koene (district Geertruidenberg, tweede poging in het district Wateringen bij een herstemming in september 1797) lukte een herverkiezing niet.

en zich zo voorstander tonen van verwerping.⁸⁷ Door alle commotie werden ‘de Twaalf’ gedwongen om in een tweede pamflet te reageren op alle verwijten. Hadden deze representanten immers niet de plicht om zich neer te leggen bij de meerderheid in de Nationale Vergadering?⁸⁸

Een tegenslag voor tegenstanders van het *Ontwerp van Constitutie* was de nota van de Franse ambassadeur Noëll aan de Nationale Vergadering van 20 juli 1797. Hij feliciteerde de vergadering met het bereikte resultaat en hoopte dat het *Ontwerp van Constitutie* zou worden aangenomen.⁸⁹ In alle (neutrale) kranten werd deze nota gepubliceerd in de rubriek met parlementair nieuws, een hart onder de riem voor de voorstanders van het ontwerp van grondwet.⁹⁰ De Nationale Vergadering diende een omfloerst antwoord te formuleren als reactie op een nota van een buitenlandse diplomaat.⁹¹ De tegenstanders van het ontwerp van grondwet vonden dat de ambassadeur door zijn adviseurs was misleid. ‘De Twaalf’ voelden zich gedwongen om een derde pamflet uit te geven.⁹² Voor de campagnevoerders tegen het ontwerp van grondwet was het kwaad echter geschied.

Een bijzonder felle campagne werd gevoerd in Friesland. Op het moment dat ‘de Twaalf’ hun manifest publiceerden om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen, schreef de Friese representant Huber een pleidooi om het aan te nemen. In Friesland gingen de gebroeders Huber de strijd aan met Coert van Beijma, die de pamfletten van ‘de Twaalf’ mede had ondertekend.⁹³ In de *Leeuwarder Courant* van 5 augustus riep Van Beijma alle burgers op naar de grondvergaderingen te gaan om te stemmen. Hij beargumenteerde nogmaals waarom hij het niet eens was met Huber om voor acceptatie van het ontwerp van grondwet te stemmen.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld de *Goudasche Courant* en de *Friesche Courant*.

⁸⁸ KB, *Knuttel* 22865 *Wederlegging van eenige der voornaemste, zoo in het openbaer als bedektelijk, aengevoerde drangredenen voor het aenneemen van 't ontwerp van constitutie door eenige burgers zijnde representanten van het volk van Nederland*. 15 juli 1797.

⁸⁹ Colenbrander (ed.), *Gedenkstukken* Deel II, no. 133, 148-158, ‘Exposition de la conduite du citoyen Noëll’; *Dagverhaal* VI, nr. 613 (20 juli 1797), 530-532. Voorgelezen in de zitting van 21 juli *Dagverhaal* VI, no. 618, 672.

⁹⁰ Als mosterd na de maaltijd deelde de nieuwe Franse minister van Buitenlandse Zaken Talleyrand nog mee, dat het bericht van Noëll inderdaad de mening was van de Franse regering. Die brief werd pas gepubliceerd, nadat het referendum was gehouden.

⁹¹ Concept antwoord in: *Dagverhaal* VI, nr. 622 (4 augustus 1797): 605 verslag van de zitting van 25 juli 1797.

⁹² Derde brochure van ‘de Twaalf’, 29 juli 1797 *De vrienden van eenheid, aan hunne Bataafsche Broederen, over de memorie, door den Fransche minister Noël aan de Nationaale Vergadering gepresenteerd*. KB, *Knuttel* 22869 *Beoordeling van de Nota door den Franschen minister Noël; Friesche Courant* publiceert dit manifest op 29 juli als extra-courant. Die uitgave werd aangekondigd op 27 juli.

⁹³ KB *Knuttel* 22863. *Brief van J.L. Huber, lid van de Nationale Vergadering representeerende het volk van Nederland aan zyne Friesche landgenooten over de aanneeming of afkeuring van het aan 't Volk van Nederland aangeboden ontwerp van Constitutie*. Den Haag 1 juli 1797. Johan Huber werd niet herkozen. Zijn broer Ulrich Jan Huber werd nu in de tweede Nationale Vergadering gekozen.

Zelfs op 8 augustus publiceerden kranten nog artikelen over het voorliggende ontwerp. De *Rotterdamsche Courant* publiceerde een oproep van de sociëteit voor *één en ondeelbaarheid* uit Rotterdam om het ontwerp te verwerpen. De krant publiceerde tevens een uittreksel van het rapport van Verbeek, Scheffer en Goldberg uit de Haagse sociëteit voor Eenheid en Orde om het ontwerp aan te nemen. De *Dordrechtsche Courant* was uitgesproken. In een paginagroot, anoniem artikel werd gepleit om *Ontwerp van Constitutie* aan te nemen:

‘Welaan dan, brave Land- en Stadgenoten ! het is nog tyd om den dreigenden slag te helpen afweren. – Leert de verschrikkelijke gedaante der *onverschilligheid* kennen - EN BEGEEFT U NAAR DE GRONDVERGADERINGEN. Het geluk des Vaderlands dobeert op den oceaan der vertwyffeling tusschen de vervarelyke klippen van regeringloosheid en eigenbelang. ENE ENKELE STEM KAN BESLISSEND ZYN VOOR UW VADERLAND. *Komt dus op! Draagt uwe GOEDKEURENDE stemmen by.*⁹⁴

In de krant verscheen een berichtje van de sociëteit onder de zinspreuk *‘Tot behoud van Vryheid en Gelykheid’* die zich schaarde achter de bezwaren van de 12 representanten en de Amsterdamse sociëteit *‘Voor één en ondeelbaarheid’*. Omdat de grondvergaderingen in Dordrecht aan het einde van de middag werden gehouden, kan deze opinie zeker van invloed zijn geweest op de uitslag. En de opkomst was hoog in Dordrecht!

Aan de vooravond van het referendum liepen de spanningen in het land hoog op. In de Nationale Vergadering ontspoon zich een heftig debat naar aanleiding van een artikel in *de Nationale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen* onder de titel *‘Zamenspraak van eenen Clubist met zijne Revolutionaire Vrouw Kaatje’*, waarin zelfs met geweld werd bedreigd:

‘Tot narigt der Voorstanders van Oranje, Aristocratie en Foederalisme, of alle de zulken die, op welke naamen ook, zich hebben gedragen, regtstreeks of ter zijde, als haters van Rechten en Vrijheden des Bataafsche Volk ! dient: als dat zij op Dinsdag den 8 Augustus zich wel zullen hebben te wagten van in de Grondvergaderingen te komen, terwijl bij de oprechte Minnaaren des Vaderlands vastelijk beslooten is, als dan dat geene te zullen doen, wat hun het recht en reden op een goede Revolutionaire wijze aan de hand zal geven. Voor het overige kan een ieder der hier boven bedoelde gevaarlijke wezens verzekerd zijn, dat dit gezegde niet zal bestaan in dreigementen, maar in de daad.’

⁹⁴ RA Dordrecht. *Dordrechtsche Courant* no. 94, 8 augustus 1797.

In Amsterdam gingen de autoriteiten tot vervolging over. Lieve van Ollefen werd opgepakt en verdween onder meer naar aanleiding van dit artikel voor drie jaar achter de tralies van het Amsterdamse ‘Verbeterhuis’, samen met zijn schrijvende vriendin Catharina Heybeek.⁹⁵

De Nationale Vergadering nam het dreigement om geweld te gebruiken hoog op en publiceerde in reactie een nieuwe *proclamatie*:

‘Alzo tot onze kennis is gekomen, dat men zich niet ontzien heeft in eene zogenaamde Nationale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen, te plaatsen eene naamlooze Notificatie, waarbij sommige Burgers bedreigd worden, dat zij, zo zij op den 8. Augustus aanstaande in de Grondvergaderingen komen, daar uit met geweld geweerd zullen worden, en op een zogenaamde Revolutionaire wijze zullen behandeld worden; en zulks een snood bestaan niet anders kan worden beschouwd, dan als eene misdaad van gekwetste Natie; terwijl zodanige openlijke of ingewikkelde dreigementen, op zwakke gemoeden indruk zouden kunnen te maken, om in de Grondvergaderingen op te komen.

Zo is het, dat wij bij dezen allen de Ingezeeten en Stemgerechtigde Burgeren der Bataafsche Republiek nogmaals verklaaren, dat wij alle de Grondvergaderingen die Dinsdag den agsten Augustus, zullen bijéén komen, [...] nemen onder onze sauvegarden en protectie, en daar ieder wel waarschuwen, dat alle schending of versterking van de Grondvergaderingen, en wel gewelddadig weeren van een Stemgerechtigd Burger, hoedanig hunne denkwijze over dit Ontwerp ook zijn moge, uit dezelfde Grondvergaderingen, is eene schending van ’s Volks Majesteit, en als zodanig ten gestrengste zal gestraft worden.’⁹⁶

⁹⁵ De opmerking van Jensen dat Van Ollefen en Heybeek zouden zijn vrijgesproken, om vervolgens om onbekende redenen in de gevangenis te belanden, is onjuist. Zij werden veroordeeld naar aanleiding van deze publicatie. Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 67. Anders Everard, ‘In en Om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant’ die 18 januari 1798 als datum geeft voor het vonnis van drie jaar opsluiting. Voordat zij het vonnis definitief te horen kregen, schreven zij vanuit de gevangenis verscheidene brieven tegen hun opponenten die werden gepubliceerd in de *Oprechte Nationaale en Oprechte Bataafsche Courant*. Zie voor het competentieconflict tussen de procureur-generaal bij het Hof van Holland en het Comité van Justitie in Amsterdam als gevolg van de opdracht van de Nationale Vergadering om een vervolging in te stellen tegen van Ollefen: *Decreeten van het Provinciaal Bestuur van Holland*, bijlage bij de decreten van 4 oktober 1797, 1-71 De weigering van de Amsterdamse justitie om de Amsterdamse burger Van Ollefen voor vervolging over te dragen aan het Hof van Holland zou wel eens de aanleiding kunnen zijn geweest voor de vervanging van het gehele Comité van Justitie in Amsterdam in maart 1798. Dit competentieconflict verdient nader onderzoek.

⁹⁶ Debat over de oproep in deze krant: *Dagverhaal* VI, nr. 630 (vrijdag 11 augustus), 670-672, Verslag van het debat op vrijdag 4 augustus. Het debat begint met het voorlezen door Van Leeuwen van het artikel namens de Commissie van Binnenlandsche Correspondentie. Het debat werd afgesloten met de vaststelling van een *Proclamatie* van de Nationale Vergadering van 4 augustus 1797: zie De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 572. Tegenover ‘majesteitsschennis’ bestond het idee van ‘schending van de volkssouvereiniteit’ geformuleerd als ‘schending van ’s-Volks majesteit’.

De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 574. Een begeleidende brief maande de provinciale besturen: ‘dat alle Geconstitueerde Machten, zullen doen zorgen, dat de aanstaande Grondvergaderingen in allen opzichte worden en blijven bewaard bij de volmaakte onschendbaarheid, welke aldaar altoos, en vooral bij deeze aanstaande

Het provinciaal comité van Holland (het dagelijkse bestuur) stuurde de proclamatie naar alle officieren van justitie met opdracht om toe te zien dat niemand in zijn grondvergadering zal worden gemolesteerd, bedreigd of gehinderd bij het vrij uitbrengen van zijn stem.⁹⁷

Als afsluiting van de campagne verscheen een misleidend pamflet ondertekend door ‘P. Vrede’, waarin Pieter Vreede, de leider van de oppositie tegen het *Ontwerp van Constitutie*, zou beargumenteren dat hij van mening zou zijn veranderd nu hij de uitslag van de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering had gezien. Gesuggereerd werd dat hij opriep om JA te stemmen. Deze ‘vervalsing’ zou onderdeel zijn van een emotioneel debat in de Nationale Vergadering op maandag 7 augustus, één dag voor het referendum. Zijn medestander Vonck las een artikel voor uit de *Leydse Courant*, waarin werd gesuggereerd dat de vredesonderhandelingen in Rijssel tussen Frankrijk en Engeland waren opgeschort in afwachting van de uitslag van de stemming. De suggestie was dat de vrede in Europa in gevaar kwam als het ontwerp zou worden verworpen.⁹⁸ Vonck, gevolgd door Vreede en Coert van Beyma, verzocht de Nationale Vergadering als reactie om opschorting van de stemming van 8 augustus. De meerderheid ging er niet in mee. Pieter Vreede zelf liet door middel van een pamflet en advertenties in kranten weten, dat hij het pamflet niet had geschreven en dat het een pure vervalsing was.⁹⁹ In veel steden en dorpen zal dit weerwoord van Pieter Vreede echter te laat binnen het bereik van stemmende burgers zijn gekomen om hun mening te kunnen beïnvloeden.

§ 5 Het oproepen van de stemgerechtigde burger

Terwijl de burgers debatteerden, representanten campagne voerden en boekhandelaren pamfletten verkochten, dienden de provinciale en lokale besturen de grondvergaderingen van 8 augustus te organiseren. Dat ging hand in hand met de organisatie van de grondvergaderingen van 1 augustus voor de verkiezingen voor de tweede Nationale

plechtige gelegenheid, behoord plaats te hebben, en dat niemand, gerechtigd om daar te verschijnen, op eenige wijze worde gemolesteerd, bedreigd of in eenige opzichte in het uitbrengen van zijne vrije stemme verhinderd.’

⁹⁷ *Amsterdamsche Courant*, no. 94, 8 augustus 1797: hierin zowel de brief van het *provinciaal comité van Holland aan alle Bailluwen*, als de proclamatie van de Nationale Vergadering.

⁹⁸ Het debat over het artikel in de *Leydsche Courant* no. 94 van 7 augustus. *Dagverhaal* VI, nr. 631 (12 augustus 1797), 679-680, verslag van het debat van maandag 7 augustus; no. 632 (maandag 14 augustus), 681-682 vervolg van het debat.

⁹⁹ ‘ik verklaare op mijn burgertrouw, en ten aanwezen van een alwetend God ! dat het bovenstaand stuk is vals, onecht, en dus een schelmstuk, uitgedagt en te werk gesteld door booswichten, om hunne snoeden oogmerken te bereiken. Ik verklaar –dat mijn gevoelens dezelfde zyn, als ik openlyk heb getoond, en dus dat het ontwerp der constitutie is strekkende tot bederf van Vrijheid en Vaderland, en des niet kan aangenomen worden. Pieter Vreede, Leyden den 6 augustus Pieter Vreede.’

Vergadering. Sinds 1796 was de nodige ervaring opgedaan met drie zaken die zij dienden te regelen: drie stemopnemers per grondvergadering benoemen, vergaderlocaties aanwijzen, en stemgerechtigde burgers met een convocatiebiljet oproepen.

Vrijwel overal werden de grondvergaderingen in dezelfde locaties gehouden als in 1796. Er is één incident bekend. In Bodegraven weigerden predikant en kerkmeesters het kerkgebouw ter beschikking te stellen voor het houden van (vier) grondvergaderingen, met een beroep op de scheiding van kerk en staat. Zij kregen onmiddellijk te maken met de officier van justitie, in hun geval de baljuw van het hoogheemraadschap van Woerden, voor het verstoren van de openbare orde en rust.¹⁰⁰

In Friesland (9 uur), Overijssel (9 uur), Drenthe (10 uur) en Bataafs-Brabant (14 uur) werden de openingstijden voor de grondvergaderingen door het provinciebestuur voorgeschreven. In Holland, Utrecht (in de namiddag), Zeeland, Gelderland en Groningen werd dat overgelaten aan de plaatselijke besturen, vaak gerelateerd aan de beschikbaarheid van locaties en stemopnemers. Op veel verschillende tijdstippen van de dag blijken in de hele Bataafse Republiek de grondvergaderingen te zijn geopend. Dat kon lopen van 8 uur in de ochtend in bijvoorbeeld Amsterdam tot 7 uur in de avond in Amersfoort. Die tijdstippen zijn van belang, wanneer geprobeerd wordt de uitslag van steden en dorpen met elkaar te vergelijken. Verondersteld mag worden dat een grondvergadering vroeg in de ochtend, rond het middaguur of laat in de middag of het begin van de avond beter bezocht kon worden dan vergaderingen die midden op de ochtend of de middag werden georganiseerd. Dinsdag 8 augustus was immers een gewone werkdag en niet iedere boer, ambachtsman, koopman, winkelier of arbeider was in de gelegenheid om op elk tijdstip van de dag in zijn grondvergadering te verschijnen.

De locatie en het openingsuur van de grondvergadering stonden op het convocatiebiljet vermeld dat iedere stemgerechtigde burger zou moeten ontvangen. Hoewel voorgeschreven in het *Reglement*, blijkt dat lang niet overal te zijn gebeurd. In Holland zond het provinciebestuur een model voor oproepingsbiljetten (zie afbeelding 14).¹⁰¹ De steden moesten zelf zorgen voor het drukken van voldoende exemplaren, ook voor hun omgeving (district) (zie afbeeldingen 15, 16, 17). Stadsdrukker De Groot kreeg bijvoorbeeld van het stadsbestuur van Den Haag tweemaal de opdracht om ‘het gewone getal’ van 13.000

¹⁰⁰ RHC Rijnstreek en Lopikerwaard. Archief *Hervormde gemeente Bodegraven 1513-1952*, inv.nr. 220-221.

¹⁰¹ NA Den Haag. Archief *Provinciaal Bestuur van Holland 1796-1798*, inv.nr. 27. Decreten 28 juni 1797. Circulaire van het Provinciaal Bestuur van Holland van 28 juni 1797 met daarbij een model van een gedrukt oproepingsbiljet en een model voor een gedrukt proces-verbaal.

oproepingsbiljetten te drukken: voor de verkiezingen van 1 augustus en voor het referendum van 8 augustus 1797.¹⁰²

In Holland stuurde *het provinciaal comité* een aanvullende circulaire aan de lokale besturen met de opdracht om zich stipt te gedragen naar het *Reglement* bij het rondbrengen van convocatiebiljetten zowel voor de grondvergaderingen van 1 als voor die van 8 augustus.¹⁰³

Anders was de gang van zaken in Amsterdam. Het stadsbestuur liet een *publicatie* aflezen en aanplakken waarmee burgers werden opgeroepen voor de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus (zie afbeelding 18). Er werden affiches aangeplakt met lijsten van de locaties van de 433 grondvergaderingen en het openingsuur (zie afbeelding 19). Vervolgens werd een circulaire verspreid om de burgers op te roepen voor de grondvergaderingen. Een op naam gesteld convocatiebiljet naar het model van het provinciebestuur van Holland werd echter niet rondgebracht (zie afbeelding 20). De oproep was voor de Amsterdamse burger niet eenvoudig: hij kreeg een algemene oproep in de vorm van een circulaire, zocht naar een aanplakbiljet in zijn buurt om te weten waar en hoe laat hij moest opkomen in zijn grondvergadering en had daarbij naar de gevel van zijn huis gekeken, waarop het nummer van het district en het nummer van de grondvergadering (en het huisnummer) waren geschilderd. Dat was het systeem dat Van Swinden in 1796 had bedacht en laten uitvoeren, bedoeld om het rondbrengen van convocatiebiljetten te vermijden. Het is bijzonder dat zo weinig incidenten uit Amsterdam zijn gerapporteerd over stemgerechtigden die in de verkeerde grondvergadering opkwamen. Het systeem van Van Swinden moet goed hebben gewerkt.

In de provincies Utrecht, Gelderland en Bataafs-Brabant zijn eveneens convocatiebiljetten voor de grondvergaderingen van 8 augustus rondgebracht (zie afbeeldingen 21 en 22). In Drenthe is de oproep echter zeker niet met convocatiebiljetten gebeurd, maar met een *publicatie* van het provinciebestuur (zie afbeelding 23). In Drenthe bestond *kerkenspraak*, waarbij publicaties van de overheid tegen een kleine vergoeding werden voorgelezen door de predikant, koster of onderwijzer vanaf of voor de preekstoel na

¹⁰² Haags Gemeentearchief. Archief *gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815*, inv.nr. 191 Notulen van de Raad 4 juli 1797, 101 en 6 juli 1797, 106.

¹⁰³ Circulaire van het Provinciaal committé van Holland van 18 juli 1797 aan de municipaliteiten: 'dat aan de eenen kant tot de Stemminge niet worden opgeroepen, de zodanigen, welke, volgens het 11e art. van dat Reglement, van het Stemregt zijn uitgesloten, maar dat aan de anderen kant door het rondzenden van gedrukte Billetten aan alle APPARENTE Stemgerechtigden uit elke 500 Zielen, gelegenheid gegeven worde, om des begeerende, en daartoe bevoegd zijnde, hunne stem by deze twee gewigtige gelegenheden te kunnen uitbrengen.'

afloop van de dienst op zondag.¹⁰⁴ Ook in Groningen werden publicaties op het platteland in de kerk afgelezen en bestond *kerkenspraak*.¹⁰⁵ Verder bepaalden de Groninger bestuurders: ‘Om van de Plaats alwaar, en van de tyd wanneer de Grondvergadering zal by een komen, aan de Apparente Stemgerechtigden, tot die Grondvergadering, behorende, behoorlyke aanzegginge te laten doen.’¹⁰⁶ Is het bezijden de waarheid om aan te nemen dat die aanzegging mondeling gedaan zal zijn als vervolg op de afkondiging in de kerk? Predikanten en leden van de kerkenraad waren immers op het Groninger platteland verantwoordelijk voor de organisatie van de grondvergadering in de eigen dorpskerk.

Het Friese bestuur riep de burgers eveneens per *publicatie* op: ‘Dat tegens den 8. Augustus aanstaande, ’s Morgens om *negen uur*, na dat de klokken een half uur zullen geluid hebben, de Stemgerechtigde Burgers worden opgeroepen, zich in derzelver Grondvergaderingen van 500. Zielen te vervoegen ter plaatse waar dezelve zyn vergaderd geweest op den 1. Augustus daar te voeren.’¹⁰⁷ Het oproepen van burgers door klokgelui was een Friese traditie, die stamde uit de tijd van het ancien régime.¹⁰⁸ De *publicatie* verwees verder naar de convocatiebiljetten die wel waren rondgebracht voor de grondvergaderingen van 1 augustus (zie afbeelding 24).¹⁰⁹

Ook in plaatsen buiten Friesland is hier en daar sprake van luiden van de klok. Het stadsbestuur van Montfoort liet de drie grondvergaderingen om 2 uur bijeen komen in de

¹⁰⁴ De socioloog Prakke heeft in de jaren vijftig over het fenomeen ‘kerkenspraak’ gepubliceerd. Veel gegevens zijn afkomstig uit de negentiende eeuw als de Hervormde Kerk een einde probeert te maken aan een verschijnsel dat dan al in betekenis was afgenomen. Kerkenspraak bestond niet in Holland, Utrecht en Zeeland. Prakke. *Kerkgang om nieuws [de kerkespraak]. Praejournalistieke nieuwsvoorziening ter plattelande.*

¹⁰⁵ Groninger Archieven. Archief *Staten van Stad en Lande*, inv.nr. 480. Hierin: *publicatie van de representanten van het volk van Stad en Lande* 31 juli 1797, betreft de oproep voor de stemming van 8 augustus met een verwijzing naar de publicatie van 29 juni 1797: ‘En op dat niemand enige onwetenschap hier omtrent mogen voorwenden zal deze alom van de predikstoelen te lande, [...], worden afgelezen en verder aangeslagen ter plaats daar men gewoon is zulks te doen.’

¹⁰⁶ Artikel V in de publicatie van 29 juni 1797. Dezelfde bepaling in de publicatie van 21 januari 1796 voor de oproep voor de verkiezingen van de eerste Nationale Vergadering.

¹⁰⁷ Tresoor Leeuwarden. Archief 346 *Plakkaten en publicatiën*. Hierin publicatie van het Provinciaal Bestuur van Friesland 14 juli 1797, artikel 1. Zie voor de formele vaststelling van de tekst: Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 46.

¹⁰⁸ Vóór 1795 werden grondbezitters door het luiden van de kerkklok opgeroepen voor bijeenkomsten in de dorpskerk. Die traditie werd onder meer voortgezet voor de verkiezingen van het provinciale bestuur in juni 1795, 1796 en 1797. Friesland was de enige provincie waar vóór 1795 een vorm van stemrecht bestond, dat echter aan grondeigendom was gebonden. Zie voor deze vorm van stemrecht: Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek*.

¹⁰⁹ NOF Dokkum. *Archief Dokkum*, inv.nr. 91: hierin circulaire van het Provinciaal Bestuur van Friesland van 6 juli 1797: ‘Wij zenden U. Hier nevens het vereischt getal Oproepings-biljetten en Reglementen voor de aanstaande verkiezing van Leden tot eene tweede NATIONALE VERGADERING...’. Archief gemeente Tytsjerksteradiel. Oud-archief *Tietjersteradeel* (Inv. H. Eilers), serie publicaties, circulaire van 26 maart 1796: ‘Wij zenden U dus, op last der Representanten, onze Principalen, benevens gemelde Publicatie (...) het nodig getal exemplaren van het Reglement, volgens welke de verkiezingen (ten stiptste) moeten geschieden, en de biljetten van aanzegging voor de Stem-gerechtigden...’.

Grote Kerk en bepaalde: ‘zullende de stadhuis klok een half uur te vooren luiden ten teeken van oproeping’.¹¹⁰

Voor Overijssel zijn geen convocatiebiljetten voor verkiezingen en het referendum in 1797 gevonden.¹¹¹ Het provinciebestuur zond op 13 juli aan de plaatselijke autoriteiten een *publicatie* met instructies (zie afbeelding 25). Verondersteld mag worden dat in Overijssel de stemgerechtigden voor het referendum niet per biljet zijn opgeroepen, maar dat evenals in Friesland en Drenthe de publicatie van het provinciaal bestuur daarvoor in de plaats kwam.

Het Zeeuwse bestuur vroeg de stadsbesturen van Middelburg, Goes, Zierikzee en Kortgene (hoofdplaatsen van de kiesdistricten) om de plaatselijke besturen in hun district te instrueren en ervoor te zorgen dat de stemgerechtigden ‘bij publique advertentie’ werden geïnformeerd over de locatie van de grondvergadering. Zo maakte het stadsbestuur van Goes ‘bij advertentie den volke bekend’ dat op 1 en 8 augustus stemgerechtigde burgers in grondvergaderingen bijeen konden komen. Het plaatselijke bestuur van Oudelande maakte de oproep bekend door ‘affixie van een biljet’. Zowel in Goes als op het platteland van Zuid-Beveland zullen geen oproepingsbiljetten zijn gebruikt.¹¹² In Veere zijn biljetten uitgereikt.¹¹³ Buiten Veere, Vlissingen en Middelburg zullen de stemgerechtigden op het platteland van Walcheren door de bode mondeling zijn opgeroepen. De Zeeuwse circulaire spreekt van ‘het behoorlijk laten dagvaarden der ingezetenen.’

Het oproepingsbiljet was essentieel voor het voorlopig bepalen van het al of niet stemgerechtigd zijn van de burger; een register van stemgerechtigde burgers ontbrak immers. Ieder plaatselijk bestuur dat problemen over het al of niet stembevoegd zijn van een burger in een grondvergadering wilde voorkomen, had belang bij een goed georganiseerde uitreiking. In Rotterdam liet het stadsbestuur zelfs een speciaal besluit aanplakken: burgers dienden het oproepingsbiljet mee te nemen als toegangsbewijs tot de grondvergadering.

In Amsterdam, Drenthe, grote delen van Zeeland en Groningen blijken geen oproepingsbiljetten te zijn rondgebracht. In Friesland en Overijssel gebeurde dat evenmin. Een provinciale publicatie met een oproep die werd voorgelezen en aangeplakt kwam daarvoor in de plaats. Op diverse manieren, schriftelijk of mondeling, en bovenal aangepast

¹¹⁰ RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, *Archief Stad Montfoort*, inv.nr. 54 Notulen van 6 augustus 1797.

¹¹¹ HCO Zwolle. *Archief Staten van Overijssel*, inv.nrs. 5372-5373: hierin voorbeelden van convocatiebiljetten uit 1796, die in deze banden zijn ingebonden.

¹¹² Gemeentearchief Goes. *Archief Stad Goes*, 1449-1851, inv.nr. 158: Minutele notulen 1797: vergadering van zaterdag 29 juli 1797. Bij advertentie wil zeggen door middel van een openbare aankondiging.

¹¹³ Gebaseerd op de tekst van twee processen-verbaal van de stemming op 8 augustus. Zie Zeeuws archief. *Archief Staten van Zeeland*, inv.nr. 1179.

aan lokale omstandigheden, zijn kortom de stemgerechtigde burgers opgeroepen om op 8 augustus 1797 deel te nemen aan het referendum.

§ 6 Stemmen: mondeling of schriftelijk, open of geheim?

De (algemene) gang van zaken in grondvergaderingen is al aan de orde geweest. Op ten minste één wezenlijk punt verschilden de grondvergaderingen van 8 augustus echter met alle voorgaande bijeenkomsten: het betrof nu een stemming over een tekst in plaats van over personen. En dat blijkt bijzondere gevolgen te hebben gehad. Het *Reglement* schreef voor een referendum geen bijzondere regels voor. De Nationale Vergadering vond nadere regels niet nodig.

Om het probleem dat desalniettemin zou ontstaan goed te begrijpen, moet opgemerkt worden dat voor grondvergaderingen voor de verkiezing van personen vóór juli 1798 geen notulen, verslagen of processen-verbaal waren voorgeschreven. De schriftelijke uitkomst van een grondvergadering was een geloofsbrief voor de gekozen kiezer (kiesman) en zijn plaatsvervanger waarvan een model in het *Reglement* was voorgeschreven. Sommige provinciebesturen realiseerden zich in juni en juli 1797 dat voor de uitslag van een hoofdelijke stemming over een ontwerp van grondwet iets meer geregeld moest worden. Holland ontwierp daarom een model voor een proces-verbaal dat door de stemopnemers moest worden ingevuld en ondertekend (zie afbeelding 26). Gelderland, Overijssel, en Friesland stuurden formulieren voor een proces-verbaal, die de stemopnemers na invulling eveneens dienden te tekenen. Aan de hand van die processen-verbaal dienden de lokale besturen en vervolgens het provinciebestuur de uitslag vast te stellen. De provincies Groningen, Utrecht en Zeeland schreven niets voor.

In samenhang met het al of niet voorgeschreven model of formulier voor een proces-verbaal ontstond een complicatie die niet bestond bij verkiezingen over personen. Moest de stemmer gebruik maken van een stembiljet of kon volstaan worden met een mondelinge stemming? De eerder aangehaalde Rotterdamse instructie voor de stemopnemers was duidelijk: de stemmer schreef op een stembiljet *ja* of *nee*; stembiljetten overigens die men gewoon was te gebruiken voor het opschrijven van een naam bij een verkiezing. Lang niet overal blijkt echter schriftelijk te zijn gestemd. Zelfs in Holland bestond onzekerheid of stembiljetten moesten worden gebruikt. Het Haagse stadsbestuur publiceerde op 3 augustus dan ook een *notificatie* om aan deze onzekerheid een einde te maken: ‘dat by zommigen onzer Medeburgeren twyffel is ontstaan, wegens de wyze van Stemming over het Ontwerp van

Constitutie namenlyk, of zulks mondeling of wel by billietten behoort te geschieden;[...] waaruit het ten allerduidelyksten blykt, dat voornoemde Stemming by Billietten geschieden moet.’¹¹⁴ In Holland lijkt aan deze procedure met een stembiljet te zijn vastgehouden. Daarmee zal het geheim van de stemming zijn bevorderd.

Maar wat in Holland bijna vanzelfsprekend lijkt te zijn geweest, was het beslist niet in andere provincies. Daar gebruikte men andersoortige voorgedrukte formulieren. In Overijssel dienden de stemopnemers alle aanwezige stemgerechtigden te plaatsen op de al voorgeschreven lijst, en: ‘dat zy vervolgens agter de naam van ieder als voorgeschreeven opgeteekende stemgerechtigden volgens de stem die dezelve zal hebben uitgebragt zullen schrijven het woord ‘ja’ of ‘neen’ (zie afbeelding 27).¹¹⁵ Gelderland schreef voor om: ‘hoofd voor hoofd door de Stem-Opnemers te doen afvragen, of zy voor of tegen de aanneming van het gemelde Ontwerp van Constitutie zyn, zullende de Stem-Opnemers, die uitgebragte stemme, benevens de namen der gestemt hebbende burgers, die in de hier by gevoegde lysten moeten invullen.’(zie afbeelding 28). Het ligt voor de hand te veronderstellen dat in Gelderland, maar ook in Overijssel, geen stembiljetten of stembussen zijn gebruikt. De stemming was mondeling en binnen de grondvergadering niet geheim.

Friesland stuurde eveneens een formulier voor de stemopnemers. ‘Dat twee van de stemopnemers zullen houden eene Lyst of proces-verbaal van de te doene Stemming en een dezelve contra-lijst. [...] Dat de alzo uitgebragte stemmen door de stemopneemers agter de namen der stemmers zullen moeten worden geplaatst op de Lijst’. De stemgerechtigde burger mocht wel kiezen hoe hij zijn stem uitbracht ‘hetzij bij monde, hetzij in geschrifte’. De keuze tussen het gebruik van stembiljetten of een mondelinge stemming werd overgelaten aan burgers in de grondvergaderingen. De bewaard gebleven formulieren van het proces-verbaal zijn echter vrijwel identiek aan die van Gelderland en Overijssel, waaruit blijkt dat het opnemen van de stemmen in Friesland evenmin geheim was, maar open (zie afbeelding 29). Als gebruik werd gemaakt van stembiljetten, dan werden die bij het tellen opgevouwen en het nummer in het extra omgevouwen hoekje werd gerelateerd aan de naam van de stemmer. De uitgebrachte stem werd achter de naam op de voorgeschreven lijst genoteerd. De opgekomen burgers in de grondvergaderingen wisten zo van elkaar wat zij hadden gestemd.¹¹⁶

¹¹⁴ Haags Gemeentearchief; Archief *gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815* inv.nr. 624 Requeil van gedrukte stukken van 1796-1802.

¹¹⁵ *Publicatie* van de Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel 13 juli 1797.

¹¹⁶ Het is niet duidelijk of op dat moment in Friesland al sprake was van het gebruik van stembussen. Bij de eerste verkiezingen voor een provinciaal bestuur in juni 1795 werden de dichtgevouwen stembiljetten op een tafel gelegd.

Ook in Drenthe was sprake van een open stemming, bevorderd door het voorgeschreven proces-verbaal. Het provinciebestuur gaf in de *publicatie* van 5 juli een model van een formulier: ‘Gelijk ook de Municipaliteiten of Scholtessen een ieder van zijn district waar in de Grondvergaderingen worden gehouden bij Ons zullen insenden het getal der Stemmen zo voor als tegen het ontwerp der Constitutie zijn uitgebragt door de Stemopnemers ingevolge Stemlijst volgens nevensgaand Voorschrift opgesteld.’ Het model leidde tot een open uitslag, zoals het afschrift van bewaard gebleven processen-verbaal uit Hoogeveen laat zien. Achter elke naam van een opgekomen burger stond ‘ja’ of ‘neen’.¹¹⁷ In Groningen en Zeeland werd alles overgelaten aan lokale besturen en stemopnemers. De stemopnemers maakten gebruik van een brief om het plaatselijk bestuur te informeren over de gang van zaken en de uitslag van de stemming. Die geven soms details over het al of niet gebruiken van een stembiljet.

In Middelburg ontstond een dispuut in een grondvergadering over het mondeling stemmen:

‘Zijnde door veertien leeden deser grondvergaderinge de constitutie per billiet met ja goedgekeurt, en door dertien Leeden derzelve vergadering per billiet met neen verworpen, en door een lid met een duydelijk neen meede verworpen. Dog is door de meerderheid der Leeden verklaard uyt hoofde van bij monde gestemt te hebben, zijne stem vervallen te zijn, en in geen aanmerkinge te neemen...’.¹¹⁸

Het schriftelijk stemmen prevaleerde in Middelburg, zoals in veel steden. Het proces-verbaal van een grondvergadering te Sint-Maartensdijk op het eiland Tholen bevat een passage die duidt op een mondelinge stemming: ‘en verder voorgelezen zijnde het geene ter zaake was dienende, zoo zijn ieder stemgerechtigde hoofd voor hoofd afgevraagd, of zij het ontwerp van constitutie aannaamen dan verwerpen, waar op 63 geantwoord hebben Neen, en een Ja.’ In Zierikzee is eveneens mondeling gestemd: eerst zonderden de stemopnemers zich af, nadat zij de stemgerechtigde burgers hadden geteld, en ‘vraagden aan ijder hoofd voor hoofd, keurt gy dit ontwerp van constitutie voor het Volk van Nederland Goed of af, het welk door Een en

¹¹⁷ Archief gemeente Hoogeveen, Archief *Oud Archief Hoogeveen* 1695-1814, inv.nr. 87 hierin: Proces-verbaal van de stemming van 8 augustus 1797. Drents Archief Assen. Collectie *Plakaten*, inv nr. 403 *Publicatie* van Gecommitteerde Repraesentanten van het Volk van Drenthe van 1 juli 1797; Archief *Oude Staten Archieven*, inv.nr. 130.

¹¹⁸ Zeeuws Archief, Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1179 II. Hierin processen-verbaal van de grondvergaderingen van Middelburg.

twintig burgers met Ja werd beantwoord en door Vier en twintig burgers met Neen, zoo dat het Plan van Constitutie in dese grondvergadering met een meerderheid van drie stemmen is verworpen of afgekeurd.¹¹⁹

Evenals in Zeeland was in Groningen geen formulier voor een proces-verbaal voorgeschreven. De wijze van stemmen en verslaglegging werd aan de stemopnemers overgelaten. Het provinciebestuur bepaalde: ‘wordende de Stem-Opnemers ernstig vermaand de stemmen nauwkeurig op te tekenen en daarvan de lijsten behoorlijk door hun vertekend ten spoedigsten aan Ons in het Provincie huis intezenden’.¹²⁰ De stemming in de stad Groningen was schriftelijk en geheim (zie afbeelding 30); op het platteland was de situatie van plaats tot plaats verschillend, hoewel daar een mondelinge stemming de voorkeur had. De brieven met de processen-verbaal bevatten de namen van opgekomen stemgerechtigde burgers met hun stem, *ja* of *nee*, daar achter geschreven (zie afbeelding 31).

De provincie Utrecht hanteerde nog een andere variant: de stemgerechtigden moesten het stembiljet ondertekenen:

‘Verder zult Gylieden zorge dragen, dat ieder Stemgerechtigde Burger van uw district of gerecht, by zo verre hy kan schryven, zyne Stem tot goedkeuring van het Plan van Constitutie met *jaa*- en tot afkeuring van het zelve met *neen* op een Briefje schryve, en dat Briefje met zynen Naam en Toenaam ondertekene; en indien hy de Schryfkunst niet magtig zy, zal hy zulks door de hand van den President of Secretaris der Grondvergadering mogen verrichten, mits hy het zelve met een Kruisje merke, en daar by worde gesteld, *dit is het Merk van*’¹²¹

Bij het opmaken van de uitslag maakten de stemopnemers een lijst en plaatsten achter de woorden ‘ja’ of ‘nee’ de namen van de stemmers: ‘gelastende Wy Ulieden Ons [...] een accurate lyst toetezenden van het getal der Stemmen, met de Naamen en Toenaamen der Gestemdhebbende Persoonen, welke met *jaa* voor het meergemelde Plan van Constitutie, als ook van die, welke met *neen* tegen hetzelfde hebben Gestemd.’ Evenals in Friesland kon stemmen met een stembiljet leiden naar een open, niet geheime uitslag.

¹¹⁹ Zeeuws Archief, Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1179 II. Hierin proces-verbaal van grondvergadering no. 2 te Sint-Maartensdijk.

¹²⁰ Groninger Archieven. Archief *Staten van Stad en Lande*, inv.nr. 480. Hierin: publicatie van de Representanten van het Volk van Stad en Lande van 31 juli 1797.

¹²¹ Het Utrechts Archief. Archief *dorpsbestuur Jutphaas*, inv.nr. 18-19. Hierin: circulaire van het provinciaal bestuur 's-Lands van Utrecht van 2 augustus 1797 aan de municipaliteiten met instructies voor de grondvergaderingen van 8 augustus 1797.

De overgang van mondeling naar schriftelijke stemmen is goed te volgen in Bataafs-Brabant. In de publicatie van 5 juli was een open stemming voorgeschreven: ‘wordende de onderscheidene Plaatselyke Bestuuren, op hunne verantwoordelykheid gelast, [...], een exacte Lyst dezer stemming, met opgave der Namen van de voor- en tegenstemmende te doen toekomen’ (zie afbeelding 32). Dat was een formulering en een wijze van werken die niet afweek van Overijssel, Gelderland, Friesland of Utrecht. In de brandbrief van de Nationale Vergadering aan het Brabantse bestuur naar aanleiding van deze publicatie stond een interessante passage: ‘dat elke Grondvergadering het getal der stemmen, zoo voor als tegen in derzelve uitgebragt (zonder dat het nodig is de namen der gestemd hebbende op te geven) [...], overzend.’¹²² Het Brabantse bestuur beargumenteerde vervolgens de eerdere keuze: ‘terwyl het opschryven der Naamen, by dezelve Publicatie geensints was geöordonneerd, om eenige Stemgerechtigden van het uitbrengen hunner Stemmen afteschrikken; maar alleenlyk was ingerigt, om eene meerdere regulariteit in de Verbaalen te veroorzaaken, en te zekerder te zyn van de juistheid der telling’. Het opschrijven van namen met de uitgebrachte stem op een lijst was kennelijk praktisch bedoeld. Nadat de eerdere publicatie onder druk van de Nationale Vergadering was ingetrokken, kregen de plaatselijke besturen een model van een proces-verbaal toegezonden en was de regel gewijzigd: ‘blyvende de respectieue grondvergaderingen gehouden, het getal der stemmen, niet in cijffers, maar woordelyk in de verbaalen te stellen, zo voor als tegen het Ontwerp van constitutie uytgebragt, [...]; zonder verplicht te zyn de Naamen der Stemgerechtigden daar by te voegen’ (zie afbeelding 33).¹²³ Daarmee was nog niet verzekerd, dat overal een stembiljet zou worden gebruikt. In Eindhoven hield de municipaliteit op maandagochtend 7 augustus nog een vergadering en besloot:

‘Is goedgevonden en met meerderheid van stemmen geresolveert de stemopnemers ter vergadering van eergisteren benoemd voor de te houden grondvergaderingen [...] dezen ter goed of afkeuring van het [...] plan van constitutie, te gelasten in de [...] respectieue grondvergaderingen de stemgerechtigde burgers met woorden af te vorderen of zij het plan voor aannemen Ja dan Neen en also die stemming te effectueren.’

’s Middags werd opnieuw vergaderd, waarbij drie leden protesteerden tegen het genomen besluit en wezen op het *Reglement* en de *publicatie van 22 juli* van het Brabantse

¹²² *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 14 juli, 241.

¹²³ *Publicatie* van Representanten van het Volk van Bataafs-Brabant van 22 juli 1797.

provinciebestuur, waarbij de stemming ‘bij beslooten billetten’ was voorgeschreven. De meerderheid hield echter vast aan het genomen besluit. In Eindhoven vond dus geen schriftelijke maar een mondelinge stemming plaats.¹²⁴

Na afloop van het referendum kwamen bij de Nationale Vergadering bezwaren binnen tegen de open en mondelinge stemming. Uit Gelderland kwamen protesten onder meer uit Zaltbommel. Het stadsbestuur schreef:

‘De stemopneemers die wij tot regeling in elke vergadering benoemd hadden, hebben ons met overbrenging der stemlijsten geïnformeert, dat in de meeste vergaderingen het volk zeer veele bedenkingen maakte, tegens het plaatsen van derselver naemen, bij hunne uijtgebragte stemmen en dat selvs op speciaale begeerte van het volk in de zesde verdeeling, geene naamen, dan die sulx begeerden op de stemlijst aangeschreeven waaren, zoo als Ul. Met meerderen uijt alle deselve hiernevens gaende zullen gelieven te verneemen.

In de eerste en tweede verdeeling, heeft de minderheid der opgekooome Burgers, mede geïnsteert om der zelver namen niet bij hunne uijtgebragte stemmen te noteeren, ’t welk door de stemopneemers geweijsert sijnde, deselve de vergadering verlaaten hebben zonder hunne stemmen (...) te weeten met betrekking tot de bij voeging hunner naemen te willen uijtbrengen.¹²⁵

Uit de provincie Utrecht kwamen protesten tegen de verplichte ondertekening van het stembiljet. In de stad Utrecht weigerden honderden burgers te stemmen en stelden daarom veel grondvergaderingen de uitslag door een geheime stemming vast: 229 van de 1.492 stemmen zijn uitgebracht zonder ondertekening van het stembiljet.¹²⁶ Ook op het platteland bestond enig verzet. In het proces-verbaal van Eemnes-Buitendijk formuleerden de stemopnemers op fraaie wijze het bezwaar tegen de open stemming:

‘De vergadering door de municipaliteit gecommuniceert zijnde den inhoud der missive van dato 2 augustus laastleeden, door ul. aan de municipaliteit toegesonden heeft daar op bijnaa met eenparige stemmen geresolveert niet aan den inhoud van voorn. missive te kunnen voldoen, namentlijk met haar stem uijt te brengen op een billet met haar naam ondertekend

¹²⁴ RHC Eindhoven. Archief *Gemeentebestuur Eindhoven, 1437-1810*, inv.nr. 40 Register van resoluties van het stadsbestuur, 1797-1798, vergadering van 7 augustus 1797.

¹²⁵ Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 61 Ingekomen stukken augustus 1797, Brief van de Raad van Zaltbommel van 12 augustus 1797 aan het Provinciaal College van Politie, Finantien en Algemeen Welzijn.

¹²⁶ Het Utrechts Archief. Archief *Staten van Utrecht*, inv.nr. 1146-10: Notulen van 13 augustus 1797: hierin de brief van de Raad van Utrecht van 11 augustus 1797.

etc.. De vergadering veronderstelde dat veel lieden haar stemmen niet volgens haar geweeten zouden durven uijtbrengen, uijt ontzag voor haar land of huijsheeren met wien zij in denkwijzen over het plan van constitutie zouden kunnen verschillen als ook dat het oorszaak zou kunnen zijn van werk of kalanten te verliezen ook dat beschimping van de meerderheid tegen de minderheid van onaangename gevolgen zoude kunnen zijn. Zommige burgers hadden alreeds voor af verklaart om de zelve reden in de grondvergadering niet te zullen verschijnen. [...]¹²⁷

Zo formuleerden de stemopnemers in Eemnes de noodzaak van het stemgeheim, wat in de negentiende eeuw een belangrijk onderwerp van discussie zou zijn.

Een gemêleerd beeld dus van de wijze waarop werd gestemd: geheim met een stembiljet, bevorderd door een voorgeschreven formulier voor een proces-verbaal, of open en mondeling, gestimuleerd door een voorgeschreven formulier met daarop namen van stemmende burgers en hun stemvoorkeur.

§ 7 De uitslag

Op 8 augustus nam Teding van Berkhout, representant voor het district Delft in de eerste Nationale Vergadering, deel aan zijn grondvergadering in Rijswijk. Hij schreef in zijn dagboek:

‘Dingsdag den 8. Dit de dag zynde, waarop door de geheele Republiek de Constitutie aangenomen of verworpen moest worden ben ik niet na den Haag in de Nationaale Vergadering gegaan, maar in myn grondvergadering te Ryswyk 49 sterk, 44 tegen, 5 vóór. Een ander 47 sterk, 45 tegen, 2 vóór, en een derde 55 sterk, 49 tegen en 6 vóór. Uit de houding van allen, die in de myne waren konde ik direct zien, dat dezelve verworpen zoude worden, zoo als ik ook ’s avonds van veele plaatsen hoorde’.¹²⁸

Lang niet alle representanten hebben aan het referendum deelgenomen. De Nationale Vergadering was niet met reces – als dat reglementair al mogelijk zou zijn geweest – en

¹²⁷ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 877.

¹²⁸ De Gou (ed.), *Dagboek van een patriot*, 221-222. Zijn aantekening heeft betrekking op de drie grondvergaderingen die in Rijswijk werden georganiseerd. Teding van Berkhout woonde in Rijswijk, was gekozen in het district Delft en kon zo zijn grondvergadering bezoeken.

vergaderde op 7, 8 en 9 augustus 1797 in het dagelijkse ritme.¹²⁹ Teding van Berkhout moet een uitzondering zijn geweest door deel te nemen aan zijn grondvergadering.

De volgende dag schreef hij in zijn dagboek: ‘Smorgens met de schuit van halv 9 na den Haag gegaan. In de vergadering geweest, daar men van alle kanten hoorde, dat de Constitutie verworpen was’.¹³⁰ Zijn dagboek aantekeningen laten zien dat het Haagse geruchtencircuit op gang kwam en dat het voor iedereen snel duidelijk was hoe de stemming in het land was afgelopen.

Sommige kranten begonnen met het publiceren van uitslagen, verzameld door vrije nieuwsgaring. De *Haagsche Courant* liep voorop. Op woensdag 9 augustus publiceerde de krant de uitslag van de stad Den Haag en directe omgeving; de nummers van vrijdag 11 en maandag 14 augustus bevatten lange lijsten met uitslagen. De *Goudasche Courant* publiceerde eveneens veel plaatselijke uitslagen. In de krant van maandag 14 augustus deed de krant een poging om de einduitslag te voorspellen en concludeerde dat het *Ontwerp van Constitutie* verworpen zou moeten zijn. Andere stadskranten, zoals de *Oprechte Haarlemse Courant* en de *Rotterdamsche Courant*, publiceerden in een klein bericht de uitslag van Haarlem respectievelijk Rotterdam en van enkele dorpen uit de onmiddellijke omgeving.¹³¹ De *Leydsche Courant* publiceerde niets. De *Amsterdamsche Courant* kwam op donderdag 10 augustus met een minimaal bericht: ‘Men verneemt dat alhier het *ontwerp van constitutie* van over de 400 stemmen is afgekeurd.’¹³² Op zaterdag 12 augustus kwam de krant met de einduitslag van Amsterdam, gevolgd door een opsomming van de uitslagen uit de belangrijkste Hollandse en Friese steden, aangevuld met Tilburg en Arnhem. De *Groninger Courant* publiceerde op vrijdag 11 augustus de uitslag van Winschoten op verzoek van de

¹²⁹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 18 Augustus 1797. Op 7, 8 en 9 augustus waren 19 representanten absent in de vergadering. Het lijkt erop dat het overgrote deel van de representanten *niet* heeft deelgenomen aan het referendum.

¹³⁰ De Gou (ed.), *Dagboek van een patriot*, 222. Met schuit wordt de trekschuit bedoeld die als openbaar vervoer diende tussen Delft, Rijswijk en Den Haag.

¹³¹ *Rotterdamsche Courant*, donderdag 10 augustus 1797 no. 95: kort bericht met de uitslagen van Rotterdam, Cool en Kralingen.

¹³² Gedeeltelijke plaatselijke uitslagen: *Haagsche Courant* no. 83 van woensdag 9 augustus 1797; no. 84 van vrijdag 11 augustus 1797; no. 85 van maandag 14 augustus 1797. Einduitslag: *Haagsche Courant* no. 108 van 18 september 1797. *Oprechte Haarlemse Courant* no. 95 van donderdag 10 augustus 1797; no. 96 van zaterdag 12 augustus en de einduitslag naar aanleiding van een verslag van de zitting van de Nationale Vergadering van 30 augustus in de krant van 2 september en in de krant van 16 september naar aanleiding van de zitting van 14 september. *Amsterdamsche Courant* no. 96 van donderdag 10 augustus meldt de eerste uitslag uit Amsterdam: no. 97 van zaterdag 12 augustus 1797: Hierin de uitslag van Amsterdam en een reeks Hollandse steden. Ook reeks Hollandse steden, maar nu ook uit de Friese steden Franeker, Dokkum, Harlingen, Leeuwarden en uit Arnhem en Tilburg. Gedeeltelijke landelijke uitslag in de *Amsterdamsche Courant* no. 101 van donderdag 24 augustus naar aanleiding van de zitting van de Nationale Vergadering van 22 augustus.

stemopnemers aldaar.¹³³ In de krant van 15 augustus stond een summier bericht met de einduitslag van de provincie Groningen, Friesland en een deel van Holland. Lokale uitslagen publiceerde deze krant niet. In de *Friesche Courant* stond op zaterdag 12 augustus de (vrijwel) volledige uitslag van Friesland, en een lijst met uitslagen van steden en dorpen in Holland. De krant plaatste een klein commentaar bij de berichten: ‘waar uit dus volkomen blijkt, dat de braave meerderheid, verre de overhand heeft, en waar mede wy, onze Bataafsche broeders, provisioneel geluk wensen’ met de verwerping.¹³⁴ Het was duidelijk waar deze krant stond in het debat over aannemen of verwerpen.

Twee weken na het referendum publiceerde het weekblad de *Nationaale Bataafsche Courant* door Jan Greeven de (vrijwel) volledige lokale uitslagen van Holland en Friesland, de einduitslag van Groningen en Drenthe, en gedeeltelijke lokale uitslagen uit Zeeland, Utrecht, Gelderland en Bataafs-Brabant. Het commentaar van de redacteur was duidelijk:

‘Zie daar bataven, een getal dat niet gewild heeft, dat een monstreus plan, een richtsnoer zoude zyn, waar naar zy zouden moeten leven, en een minder getal hebben gewild, dat het zoude bestaan. Juicht dus bataven over deze gelukkige uitslag; laat het kloppend hart door vreugdebedryven getuigenis geeven. Dat gy den blinddoek welke men u bezig was aantebinden, moedig en fier als vrye bataven hebt afgerukt, de ketenen die men U had bereid, en die omme uwe halsen door het JA zoude gerinkeld hebben, hebt verbroken. Dat wij leven en vrij blijven.’¹³⁵

De campagne die Jan Greeven in zijn weekblad had gevoerd om het ‘monsterlijke’ plan te verwerpen leek tot zijn genoegen effect te hebben gesorteerd.

Het al of niet uitgebreid publiceren van lokale uitslagen zou verband kunnen houden met belangstelling onder het (beperkte) lezerspubliek van deze kranten. De variatie in berichtgeving was evenwel groot. In een democratie in kinderschoenen was het openbaar maken van uitslagen nog geen vanzelfsprekende zaak.

De officiële uitslag van het referendum zou pas weken later worden gepubliceerd. De formele procedure voor het vaststellen was vastgelegd in de circulaire van de Nationale Vergadering aan de provinciebesturen en in de circulaire en publicaties van

¹³³ *Groninger Courant*, no. 64, vrijdag 11 augustus.

¹³⁴ *Friesche Courant*, no. 96, van 12 augustus. De uitslagen van Ameland en Schoterland ontbreken nog. De krant publiceert geen uitslagen uit andere provincies. *Friesche Courant* no. 97 van dinsdag 15 augustus publiceert een lijst van steden en dorpen met uitslagen, vooral uit Holland, een paar plaatsen in Brabant en Arnhem.

¹³⁵ *Nationaale Bataafsche (donderdagse) Courant*, no. 24, 24 augustus 1797.

provinciebesturen met het al of niet geven van een voorschrift voor een proces-verbaal. De stemopnemers uit de grondvergadering werden geacht de uitslag te bezorgen bij het plaatselijk bestuur, dat vervolgens zorg droeg voor verzending naar het provinciebestuur. Het waren de ‘Hoogstgeconstitueerde Magten’ in de provincies die de einduitslag vaststelden en de Nationale Vergadering per brief en met een stemlijst informeerden.¹³⁶ Utrecht en Overijssel publiceerden de provinciale uitslag (zie afbeeldingen 34 en 35).¹³⁷

Op 13 augustus 1797 kwam in Den Haag de eerste brief binnen met het resultaat van de stemming in Drenthe. Op 14 augustus benoemde de Nationale Vergadering een commissie voor het opmaken van de einduitslag.¹³⁸ Druppelsgewijs kwamen de overige resultaten binnen. En op 29 augustus ontving men de laatste uitslag, uit Zeeland. In Holland was het provinciebestuur in augustus met zomerreces. Een speciale commissie verzamelde de gegevens en zond per brief de uitslag en de processen-verbaal naar ‘de overkant’ van het Binnenhof. Formeel werd de einduitslag van Holland pas op 9 september door het voltallige provinciale bestuur, na terugkeer van reces, vastgesteld en vervolgens aangeboden aan de Nationale Vergadering.

Zo kon de commissie op de laatste zittingsdag van de eerste Nationale Vergadering een voorlopig rapport indienen.¹³⁹ Nadat alle binnengekomen brieven en stemlijsten de revue waren gepasseerd en de cijfers in een tabel onder elkaar waren geplaatst, concludeerde zij:

‘Uwe commissie zal nu toch alleen opmerken, dat over de bovenstaande opgave van de stemmen in de onderscheidene gewesten, en door de zamenstelling van die duidelijk blijkt, dat ’t ontwerp van Constitutie door een onbetwistbare meerderheid voor zoo thands uit de ingekomene stukken is op te maken verworpen moet gehouden worden.’¹⁴⁰

¹³⁶ Drenthe: landdag van 12 augustus; Overijssel: landdag van 16 en 17 augustus; Gelderland: landdag van 16 augustus 1797.

¹³⁷ *Publicatie* van de Provisioneele Representanten van het Volk van Overijssel, 17 augustus 1797.

¹³⁸ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 18 Augustus 1797, 14 augustus. De uitslag in Drenthe werd vervolgens gepubliceerd in het Dagverhaal: *Dagverhaal* VI, nr. 633 (15 augustus 1797): beknopt verslag van de zitting van 14 augustus met de uitslag van Drenthe en van Leerdam. *Dagverhaal* VI, nr. 638 (21 augustus): zitting van 14 augustus met de uitslag van Drenthe en Leerdam. *Dagverhaal* VI, nr. 645 (27 augustus 1797): zitting van 21 augustus: 788-789: uitslag van de provincies Friesland, Overijssel, Gelderland, Bataafs-Brabant en Gelderland. *Dagverhaal* VI, nr. 646 (28 augustus 1797): 794: zitting van 22 augustus met de uitslag van Holland. *Dagverhaal*, VI, nr. 654 (31 augustus 1797): 858: zitting van 30 augustus met de einduitslag van alle provincies en de landelijke einduitslag. *Dagverhaal* VI, nr. 649 (augustus 1797): 824: beknopt verslag van 29 augustus 1797 met de uitslag van Zeeland.

¹³⁹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 18 Augustus 1797, 30 augustus.

¹⁴⁰ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II: 580.

Er klonk opluchting door in het rapport: zowel verworpen in iedere provincie door een meerderheid van opgekomen stemmers alsook door de meerderheid van alle stemmers in de Bataafse Republiek. ‘Provincialiter’ of ‘nationaliter’, in beide gevallen was de uitslag ondubbelzinnig. Het compromis van 22 mei had gewerkt. Uitstellen en afwachten had geloond.¹⁴¹

Diezelfde commissie had eerder op 25 augustus al een rapport uitgebracht over de verplichte ondertekening van de verklaring in de grondvergaderingen in Friesland.¹⁴² Aanleiding waren petities ondertekend door 126 burgers uit Leeuwarden, Dokkum, Sneek, Harlingen en Franeker die de grondvergadering hadden moeten verlaten, omdat zij weigerden hun handtekening te plaatsen of die onder protest hadden getekend om in ieder geval aan de stemming te kunnen deelnemen. Beroering ontstond over de zaak van S.E. Sinnema die in de grondvergadering van Oudkerk (district Tietjerksteradeel) door dienaren van justitie was opgepakt en in een arrestantenrijtuig was afgevoerd naar het Blokhuis in Leeuwarden, omdat hij zijn grondvergadering had verstoord door luidkeels te protesteren tegen de schriftelijke verklaring die het Friese provinciebestuur had geëist.¹⁴³

Pas op 11 september behandelde de nieuw gekozen Nationale Vergadering dit rapport. In het debat kwamen niet alleen de gebeurtenissen in Friesland aan bod, maar ook de verplichte ondertekening van het stembiljet in Utrecht, de extra vraag die het Gelderse provinciebestuur had voorgelegd en de verkiezing van leden voor een nieuw provinciebestuur in de grondvergaderingen van Zeeland.

De commissie vond dat het Friese bestuur zijn boekje te buiten was gegaan. De handelwijze was onwettig en daarmee de stemming op 8 augustus, maar een vernietiging van de uitslag en een herstemming durfde men niet aan. De commissie stelde een gedeeltelijke herstemming voor door Friese burgers die de grondvergadering hadden moeten verlaten of die niet waren verschenen alsnog de gelegenheid te geven hun stem uit te brengen.

¹⁴¹ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II: 577-579 De commissie concludeerde verder dat de provinciale besturen van Zeeland, Gelderland en Bataafs-Brabant geen gedetailleerde stemlijsten hadden ingezonden, maar alleen de einduitslag van hun provincie. Nu bleek dat het ontwerp in alle provincies was verworpen, zonden deze besturen de zogenoemde stemlijsten alsnog in. Op deze manier probeerden deze besturen het vaststellen van een uitslag op basis van het aantal grondvergaderingen dat ja of nee had gestemd te voorkomen. Zeeland en Gelderland hadden ervaring met het grondvergaderingselement vaststellen van uitslagen voor provinciale reglementen.

¹⁴² *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 18 Augustus 1797. Bijlage bij de decreten van 25 augustus. Rapport niet opgenomen in de bronnenpublicatie van De Gou.

¹⁴³ Gedetailleerde officiële documenten over deze zaak zijn gepubliceerd in de *Friesche Courant* no. 106 van 5 september 1797. Zie ook Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 375-376.

De Friese rekwestranten kregen weliswaar gelijk, maar het voorstel voor een gehele of gedeeltelijke herstemming werd om principiële redenen verworpen. De commissie kreeg slechts opdracht een circulaire te ontwerpen aan de ‘Hoogstgeconstitueerde Magten’ ‘waarbij aan dezelve wordt te kennen gegeven, dat de Nationale Vergadering met afkeuring vernomen heeft, dat in sommige provincies bij het stemmen over het *Ontwerp van Constitutie* door de Provinciaale Bestuuren, bepalingen en verordeningen gemaakt zijn, die niet bij het Reglement of de Proclamatie dezer Vergadering waren voorgeschreeven, of aan de stemmers vragen voorgelegd, welke op dat tijdstip niet te pas kwamen.’¹⁴⁴ Ter afsluiting stelde de Nationale Vergadering op 20 september 1797 de tekst van deze circulaire vast met een afkeuring over de gang van zaken, zonder werkelijk man en paard te noemen. In deze brief konden alle stromingen in de vergadering zich vinden. De brief was tevens een uiting van het soevereine gezag dat de Nationale Vergadering zich ondertussen had toegeëigend. Op een aantal incidenten na was het referendum overigens in opmerkelijke rust verlopen.¹⁴⁵

¹⁴⁴ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 19 September 1797, 11 september. Debat in: *Dagverhaal* VII, nr. 664 (8 en 11 september 1797), 70-72; nr. 665 (11 september 1797), 73-80; nr. 666 (11 september 1797), 81-88; en 667 (11 en 12 september), verslag van de zitting 11 september 1797). 89-90.

¹⁴⁵ In Gendringen weigerden de burgers in grondvergadering nr. 5 de verklaring af te leggen. Daar is niet gestemd. Uit Amsterdam kwamen klachten over de verstoring van een grondvergadering in de Noorderkerk, door schreeuwen, tumult en vernietiging van meubilair. Zie ook: Poell, Het einde van een tijdperk in: *Geschiedenis van Amsterdam*, II-2, 467. Uit Groningen kwamen klachten over het beïnvloeden van stemgerechtigde burgers door Van Bolhuis in Middelstum. Uit Uithuizermeeden kwam een verklaring van de *collector*, de belastinginner, dat acht burgers, onder wie de predikant, in de kerk waren bijeengekomen en hun stem hadden uitgebracht. De verdeling in de voorgeschreven drie grondvergaderingen had niet plaatsgevonden, er waren geen stemopnemers benoemd en de burgers hadden geen ‘aanzegging’ ontvangen.

De Nationale Vergadering stelde ten slotte het resultaat van het referendum vast en maakte met de *proclamatie* van 13 september 1797 de einduitslag publiek bekend (zie afbeelding 36 en tabel 4.2).¹⁴⁶

Tabel 4.2: De officieel gepubliceerde uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

	Ja stemmen	Nee stemmen	Totaal
Groningen	1.756	2.026	3.782
Friesland	2.605	5.710	8.315
Drenthe	374	2.173	2.547
Overijssel	3.157	10.381	13.538
Gelderland	2.342	13.058	15.400
Utrecht	750	3.460	4.210
Holland	14.609	42.454	57.063
Zeeland	1.791	2.271	4.062
Bataafs-Brabant	571	27.228	27.799
Bataafse Republiek	27.955	108.761	136.716

Bronnen: *Proclamatie van de Nationale Vergadering van 13 september 1797*; De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II: 580; Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*: 416

De gepubliceerde einduitslag was gebaseerd op het voorlopige rapport van 30 augustus 1797.¹⁴⁷ Plaatselijke uitslagen uit Zeeland en Gelderland die te laat in Den Haag waren binnengekomen met aanvullingen en wijzigingen, blijken *niet* in de officiële einduitslag te zijn verwerkt. Een klein aantal afwijkingen van de officiële uitslag kwam verder door het archiefonderzoek aan het licht veroorzaakt door dubbeltellingen of telfouten. De *feitelijke* uitslag, gebaseerd op de gearchiveerde processen-verbaal en stemlijsten, is opgenomen in tabel 4.3. Deze uitslag wijkt enigszins af van de officieel gepubliceerde cijfers, maar de verschillen zijn marginaal: de verhouding tussen het aantal ja- en nee-stemmen per provincie is niet gewijzigd, de onderlinge rangorde van provincies wat betreft de uitslagen evenmin.

¹⁴⁶ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 580-582. *Proclamatie* van de Nationale Vergadering van 13 september 1797). ‘En alzo uit dezelve aan ons gebleken is, dat het zelve Ontwerp bij een zeer groote meerderheid van stemmen is verworpen; hebben wij gemeend, onzen medeburgeren daar van de vereischte kennis te moeten geeven, gelijk wij zulks doen bij deezen; teffens met deeze geruststellende bijvoeging, dat wij, naar inhoud van het Reglement voor onze Vergadering, ten spoedigsten een aanvang zullen maaken om een nieuw *Ontwerp van Constitutie* te doen vervaardigen, ten einde hetzelfde andermaal ter goed- of afkeuring aan het volk voortedragen.’

¹⁴⁷ Bewaard gebleven zijn de processen-verbaal van Groningen, Overijssel, Gelderland, Utrecht en Zeeland. In plaatselijke archieven in Friesland zijn incidenteel processen-verbaal bewaard gebleven. Van alle provincies zijn de zogenaamde stemlijsten bewaard, die een overzicht van de uitslag per provincie geven.

Tabel 4.3: De feitelijke uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

	Ja stemmen	%	Nee stemmen	%	Totaal
Groningen	1.689	46%	1.957	54%	3.646
Friesland	2.605	31%	5.810	69%	8.415
Drenthe	374	15%	2.173	85%	2.547
Overijssel	3.157	23%	10.381	77%	13.538
Gelderland	2.374	15%	13.286	85%	15.655
Utrecht	763	18%	3.432	82%	4.195
Holland	14.609	26%	42.454	74%	57.063
Zeeland	1.799	44%	2.279	56%	4.078
Bataafs-Brabant	571	2%	27.228	98%	27.799
Bataafse Republiek	27.941	20%	109.000	80%	136.937

Bronnen: Groningen: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nrs. 216, 223, Groninger Archieven, Archief *Staten van Stad en Lande*, inv.nrs. 422, 877; Friesland: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 212, 231. Drenthe: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nrs. 218, 234. Overijssel: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 214, 232. RHC Overijssel, Archief *Staten van Overijssel*, inv.nrs. 5376-5377. Gelderland: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829. Gelders Archief, Archief *BFA*, inv.nr. 129; Utrecht: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829; Holland: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829, Archief *Provinciaal Bestuur van Holland, 1796-1798*, inv.nr. 54; Zeeland: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829, Zeeuws Archief, Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1179-II; Bataafs-Brabant: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829, Archief *Gewestelijke en departementale besturen 1795-1814*, inv.nr. 46.

Van de opgekomen stemgerechtigden verwierp 80% het *Ontwerp van Constitutie*. Per provincie was de uitslag echter uiteenlopend. In Brabant verwierp 98% van de opgekomen burgers het voorstel, terwijl het ontwerp in Groningen en Zeeland met 46% respectievelijk 44% voorstemmers bijna een meerderheid haalde.

Met behulp van gegevens over het aantal stemgerechtigde burgers uit de jaren 1801-1802 kan een voorzichtige schatting worden gegeven van de opkomst (zie tabel 4.4).¹⁴⁸ Naar schatting 33% van het aantal stemgerechtigde burgers kwam op om deel te nemen aan het referendum.¹⁴⁹ Tussen provincies bestaan aanzienlijke verschillen in opkomst. Bataafs-Brabant was de enige provincie waar meer dan de helft van het aantal stemgerechtigden opkwam (57%); Groningen had met 15% de laagste opkomst. Friesland, Drenthe, Utrecht en Zeeland haalden tussen 22% en 24%. In vergelijking met andere provincies was de opkomst met 39% in Overijssel hoog. De opkomst in Holland kwam overeen met het landelijk gemiddelde van 33%, wat niet erg verbazingwekkend is, gezien het (cijfermatige) overwicht van deze provincie in de totale uitslag.

¹⁴⁸ Zie: *bronnenboek*, datamatrix 5.

¹⁴⁹ Deze uitkomst is niet nieuw. Zie bijvoorbeeld in: K.M. van der Sterre, *De Bataafse Republiek in wording, 1795-1801 Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel IX, Zeist, Antwerpen 1956: 22.

Tabel 4.4: Referendum 1797: geschatte opkomst van het aantal stemgerechtigden

	Aantal <i>apparente</i> stemgerechtigden (In 1801/1802)	Aantal opgekomen stemgerechtigden	Geschatte opkomst
Groningen	24.097	3.646	15%
Friesland	35.564	8.415	24%
Drenthe	11.074	2.547	23%
Overijssel	34.936	13.538	39%
Gelderland	53.985	15.655	29%
Utrecht	19.209	4.195	22%
Holland	172.508	57.063	33%
Zeeland	17.537	4.078	23%
Bataafs-Brabant	48.392	27.799	57%
Bataafse Republiek	417.302	136.937	33%

Bron: zie *Bronnenboek*

Tot nu toe beschikten historici over de gepubliceerde einduitslag zoals die is weergegeven in tabel 4.2. Op basis van de gearchiveerde processen-verbaal, brieven en stemlijsten kan echter een genuanceerder beeld van de uitslag worden gegeven. Van de meeste provincies zijn de uitslagen per grondvergadering bewaard gebleven, behalve voor Holland. Het analyseren van de uitslag op basis van 3.763 grondvergaderingen is daardoor niet mogelijk. De uitslag wordt daarom nader geanalyseerd voor 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten. De bijbehorende verdeling van het aantal ja-stemmen en het aantal nee-stemmen in percentages is opgenomen in het *bronnenboek*. Een samenvatting is weergegeven in tabel 4.5. De uitslag is tevens in kaart gebracht (zie kaart 1).

Kon worden vastgesteld dat het ontwerp in geen enkele provincie de meerderheid haalde, op lokaal niveau is meer nuance zichtbaar. In 210 steden en dorpen haalde het ontwerp de meerderheid, waaronder grote steden als Dordrecht en Middelburg. In 685 steden en dorpen werd het *Ontwerp van Constitutie* in meerderheid verworpen. In 11 dorpen staakten de stemmen: er waren evenveel voor- als tegenstemmen.

Tabel 4.5: Referendum 1797: de uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten

	Totaal aantal plaatsen (steden/dorpen)	Meerderheid JA	Meerderheid NEE	Onbeslist	Niet gestemd of geen uitslag bekend
Groningen	118	57	47	5	9
Friesland	43	11	32	0	0
Drenthe	39	7	32	0	0
Overijssel	45	10	34	0	1
Gelderland	137	21	100	1	15
Utrecht	60	12	44	0	4
Holland	336	71	257	3	5
Zeeland	61	20	31	2	8
Bataafs-Brabant	109	1	108	0	0
Bataafse Republiek	948	210	685	11	42

Bron: *Bronnenboek*

Van 42 plaatsen zijn geen uitslagen binnengekomen. Om uiteenlopende redenen hebben burgers niet gestemd, in de grondvergadering in Nuis (Groningen):

‘behalve de kerkeraad niemand verschenen, behalve één stemgerechtigde, welke betuigde zich bezwaard te vinden het ontwerp van constitutie voor het Bataafsche volk met ja of neen te beantwoorden, als niet genoegzaam daar omtrent verlicht zijnde.’¹⁵⁰

De drie stemopnemers die zitting hielden in de carspelschool van Finsterwolde schreven:

‘En wij voor ons verklaren in dezen geen genoegzaam doorzigt te bezitten onze stemmen deswegens ter aanneming of verwerping de durven uitbrengen.’¹⁵¹

Of de grondvergadering in Godlinze (Groningen):

‘Wij ondergetekende stemopnemers verklaren door dezen dat wij volgens inhoudt van het placcaat van den 31 july, onze functien hebben waargenomen op eene behoorlijke tijd en plaatze, doch dat er niemant voor ons verscheenen is, om ter goedt of afkeuringe van de

¹⁵⁰ Groninger Archieven. Archief *Staten van Stad en Lande*, inv.nr. 877.

¹⁵¹ Ibidem.

bekende Nieuwe Constitutie hare Stemmen uit te brengen en dus bij ons des aangaande niets is geworden.¹⁵²

Niemand bracht in deze Groninger dorpen een stem uit, ook de stemopnemers niet. Uit brieven met processen-verbaal uit Zeeland is dezelfde terughoudendheid te vinden, zoals in Grijpskerke en Hoogelande (Walcheren). In Hoogeveen (Drenthe) werden in drie van de zeven grondvergaderingen slechts één of twee stemmen uitgebracht, zodat ook daar niet alle stemopnemers hebben gestemd.¹⁵³ Met blanco stemmen of niet stemmen werd evenwel geen rekening gehouden bij het opmaken van de uitslag.

De plaatselijke uitslagen zijn op kaart gebracht, die enige (geografische) patronen lijkt te tonen, zoals een duidelijke tweedeling in Holland: het *Ontwerp van Constitutie* werd verworpen in regio's gelegen ten noorden van de Maas en de Hollandse IJssel. Daarbij sluit het westelijke polder- en laagveengebied van de provincie Utrecht aan. Verwerping op de Veluwe, grote delen van Overijssel, Drenthe en Friesland. Massale verwerping, waarbij 99% of 100% van de opgekomen stemgerechtigden *nee* stemde, vooral in Brabant, met een strook die doorloopt via het Land van Maas en Waal in het Gelderse rivierengebied naar de Achterhoek. Het ontwerp werd eveneens massaal verworpen in Overijssel (Salland) en in delen van Drenthe.

In Zeeland en het zuidelijke deel van Holland lijkt een relatie te bestaan tussen het stemgedrag in de steden en het omliggende platteland, dat deels onder politieke of juridische gezag van de stad stond. In Zeeland haalde het ontwerp een meerderheid in de steden Middelburg en Zierikzee plus een reeks dorpen op Walcheren, Noord-Beveland, Schouwen-Duiveland en Tholen. In het zuiden van Holland kreeg het ontwerp de meerderheid in Dordrecht, Gorinchem en Vianen met aansluitend een reeks plaatsen op het eiland van IJsselmonde, in de Zwijndrechtse en de Hoekse Waard en in de Krimpener- en Alblasserwaard. Op kleinere schaal is dat eveneens zichtbaar rondom Almelo en Ootmarsum.

Het ontwerp haalde tevens een meerderheid in een reeks kleine steden: Workum, Hindelopen en Bolsward (Friesland), Coevorden en Meppel (Drenthe). In Overijssel: Steenwijk, Blokzijl en Vollenhove en verder Deventer. In Gelderland: Doetinchem en de Zuiderzeestadjes Harderwijk en Elburg. In de provincie Utrecht stemde de stad Rhenen voor en in Holland Weesp, Schiedam, en Woudrichem. In Brabant betrof het Bergen op Zoom, dat

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Gemeente Hoogeveen, Archief *Hoogeveen, 1695-1814*, inv.nr. 87: Hierin het afschrift van het proces-verbaal van de zeven grondvergaderingen. In de GV 5 en 7 werd maar één stem uitgebracht.

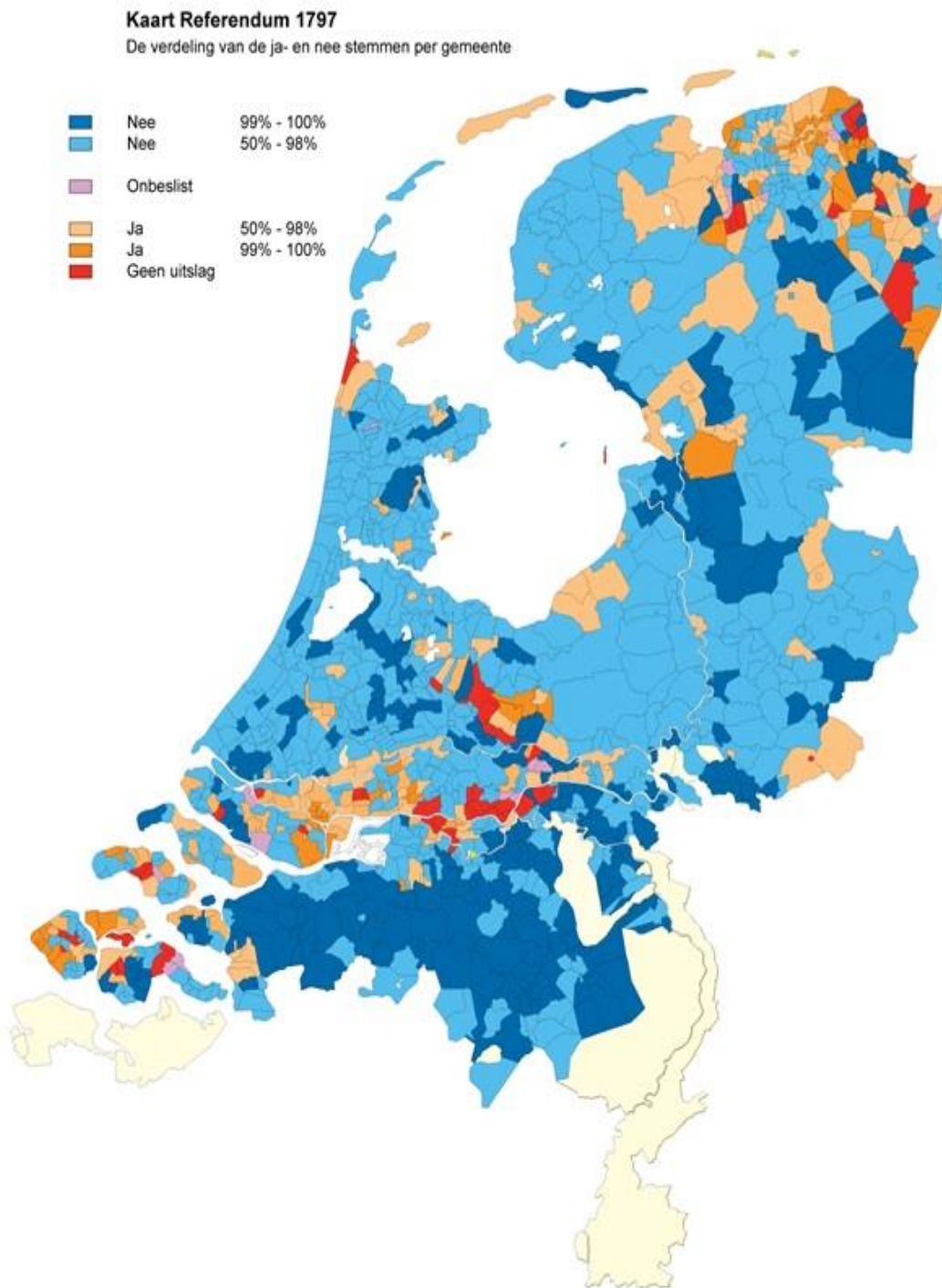
daarmee afweek van het patroon in de rest van Brabant, niet alleen door voor te stemmen, maar ook door de lage opkomst.

Buiten de steden haalde het ontwerp de meerderheid in plattelandsgebieden die fysiek-geografisch zeer geïsoleerd waren: Staphorst (Overijssel), Winterswijk–Aalten (Gelderland), de Bommeler- en Tielerwaard en de Neder-Betuwe in het rivierengebied van Gelderland. In de provincie Utrecht betreft dit een reeks dorpen op de Utrechtse heuvelrug.

De 42 dorpen zonder uitslag zijn voor het merendeel gelegen in Groningen, in het rivierengebied van Gelderland, op de Utrechtse heuvelrug en in Zeeland.

Het stemgedrag, zowel wat betreft voorstemmen als tegenstemmen, lijkt niet gebonden aan provinciegrenzen. De patronen laten vloeiende overgangen zien van regio's met een meerderheid van voorstemmers tussen Groningen en Friesland of wat meer gefragmenteerd tussen de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, tussen de Alblasserwaard (Holland) en de Tieler- en Bommelerwaard (Gelderland) of tussen Meppel (Drenthe) en Staphorst (Overijssel). Massale verwerping van het ontwerp komt zowel voor in Bataafs-Brabant als in de aan Brabant grenzende delen van Holland, zoals de Langstraat en de regio rondom Zevenbergen. Evenzeer geldt dat voor het aan Bataafs-Brabant grenzende Gelderse Land van Maas en Waal. De kaart suggereert dat in bepaalde regio's geen scherp afgebakende provinciale electoraten bestonden, met als uitzondering wellicht Groningen en Drenthe; zie de grens tussen Drenthe en de Groninger veenkoloniën. Al met al toont de kaart een caleidoscopisch beeld dat vraagt om een nadere analyse. In hoofdstuk 6, 7 en 8 zal daartoe een poging worden gedaan.

Kaart 1: Uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

De einduitslag die de Nationale Vergadering publiceerde en die later in de literatuur terecht kwam, suggereert een hoge mate van eensgezindheid over de afwijzing van het *Ontwerp van Constitutie*. Dat de uitkomst in 1797 door de Nationale Vergadering in een tabel kon worden gepresenteerd, was trouwens al een opmerkelijk resultaat na het onbesliste debat over het vaststellen van de einduitslag. Het onderzoeksresultaat zoals beschreven, toont een caleidoscopisch beeld, behorend bij een in niet geringe mate verdeelde en gefragmenteerde Republiek. De feitelijke gang van zaken week af van de vastgestelde regels, waarvan Haagse politici hoopten dat ze in het hele land uniform zouden worden toegepast. Niet overal blijken burgers echter schriftelijk te zijn opgeroepen, niet overal is schriftelijk gestemd. In veel provincies was het geheim van de stemming niet gegarandeerd.

De gang van zaken bleek sterk beïnvloed door regels die in de eerste plaats voor verkiezingen waren bedoeld. In veel provincies en steden ging de organisatie van de grondvergaderingen van dinsdag 1 augustus 1797 hand in hand met die van het referendum op 8 augustus 1797.

Ondanks alle verschillen waren er ook overeenkomsten die vergelijkingen van uitslagcijfers mogelijk maken. In alle provincies was de stemming georganiseerd in grondvergaderingen, die tot in de kleinste uithoeken van het land zijn gehouden. De formele gang van zaken, het uiterlijke kenmerk van elk verkiezingsproces, valt op: volgens regels, georganiseerd, ingebed in een overheersende burgerlijke cultuur, democratisch. Een suggestie in een Amsterdamse krant die aanspoorde op 8 augustus 1797 eventueel ‘revolutionair geweld’ te gebruiken tegen politieke tegenstanders, werd met ferme hand aangepakt.

Het resultaat van het referendum was een verworpen ontwerp van grondwet. In samenhang met verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering had het land op weg naar dit resultaat voor de eerste maal iets kunnen zien van een campagne om personen en over ideeën, met rafelrandjes, zoals allicht in elke democratie.

Een zich organiserende politieke minderheid van Republikeinen in de Nationale Vergadering had die verwerping van dit ontwerp van grondwet gewild. De verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering hadden hen echter niet aan een meerderheid geholpen. Hoe gingen politici in de crisis die volgde te werk om goedkeuring voor een nieuw ontwerp te organiseren?